

זכותן של ילדות להגנה על ילדותן: המאבק להגבלת גיל הנישואין בפקודת החוק הפלילי 1920-1936

אורית רוזין

המושג נשואי ילדים מצלצל באזני האדם האירופי כדבר בלתי מוסרי ואף בלתי חוקי. בעוון אונס ילדים נדונים הפושעים בענשים הכי קשים המגיעים עד מאסר של חמש עשרה שנה. פושעים כאלה שייכים עפ"י רב לסוגי האנשים האלכוהוליים או החולים הסקסואליים. בא"י משתמשים בילדות בנות שתיים עשרה, עשר ולפעמים שבע ליחסים מיניים והעושים זאת אינם דווקא פושעים או דיגנראטים. יום יום אנו פוגשים במרטיריות צעירות כאלה. אולם אנו כל כך רגילים פה לבאר את הכל ע"י ההבדל שבין המזרח והנורמה האירופית [...] עד שאין אנו מוצאים כבר צורך להתרעם ולמחות נגד ההופעות הללו.

דברים אלה פרסם ד"ר ה' כהן בגיליון הראשון של כתב העת העברי האשה שהחל לראות אור בתרפ"ו 1926. ד"ר כהן מוסיף ומתאר את ההשלכות הפיזיולוגיות של הנהוג על שיעורי התחלואה והתמותה של ילדות אלה ושל ילדיהן, ומביא דוגמה לכך. הוא מספר על שתי נשים זקנות שהגיעו למרפאתו עם ילדה כבת עשר: 'הילדה היתה חוורת, שפתותיה יבשות. והכיטה סביבה במבט פראי כעכבר שנפל בפח. הנשים בקשוני לכדוק אם הילדה בריאה מבחינה מינית. – כי ממאנת היא לחיות עם בעלה [...] והיא צועקת במשך לילות שלמים. נתברר, שהילדה נשואה לגיסה (שלושים יום אחרי מות אחותה), בכדי לטפל בשלושה ילדים'. תוצאות הבדיקה הגינקולוגית זעזעו אותו. ד"ר כהן סבר שלא רק שנישואים אלה מזיקים לבריאות הילדה, אלא שהם גם פגומים מן ההיבט המוסרי: 'כיצד יכולה אשה, שנשאת בגיל של 12-14 שנה, למלאות את חובתה לאישה ולילדיה? ללמוד אין לה זמן,

על אודות החיים אינה יודעת מאומה – היא יולדת ילדים וקוברת אותם מבלי לדעת לשם מה ובשביל מה'. בסיכום המאמר תבע ד"ר כהן חקיקה שתמנע נישואי ילדים.¹ רק מקץ עשר שנים נכלל בפקודת החוק הפלילי שפורסמה בידי ממשלת המנדט ב-1936 סעיף שאסר על נישואיהן של ילדות בנות פחות מ-15.² דבר חקיקה זה, כמו חוק אחר שקבע את הגיל המינימלי להעסקת ילדים והגן על ילדים עובדים בכלל, הוא אחד מגילומיו של מאבקם חובק העולם של ארגוני נשים ורפורמטורים מתחומי הבריאות והרווחה, לקידומה ולביסוסה של תפיסת הילדות המודרנית.³ בחזית המאבק המקומי למניעת נישואי ילדות ניצבה התאחדות הנשים העבריות לשיווי זכויות בארץ ישראל, שבראשה עמדה ד"ר רוזה וולט-שטראוס (Welt-Straus). כן פעלו בזירה המקומית נשים בריטיות ונשים פלסטיניות. בעיני יוזמות החוק והרשת הבינ-לאומית שבזיקה אליה ובסיועה פעלו יזמות אלה במרחב הארץ-ישראלי שימשה ההגנה על תקופת הילדות אמצעי חשוב לקידום נשים. מאבק אוניברסלי זה השתלב בחזון הפרוגרסיבי של בניין האומה שבו החזיקה התאחדות הנשים העבריות לשיווי זכויות בארץ ישראל. המתקנות היהודיות שקידמו את החוק קיוו שהמהפכה הציונית תהיה מהפכה מקיפה ושהיא תעצב מחדש לא רק את הגבר היהודי, כי אם גם את האישה היהודייה, את הילדים ואת הילדות העברית החדשה ותכונן אומה (יהודית) מתוקנת.⁴ החוק של 1936 הוא ציר מרכזי בהגדרת הילדות והנעורים, מפני שהוא מציב גבול בין ילדות לבגרות ולמעשה הוא מכונן את הגבול שבין ילדות לאימהות. אומנם הרצון להבטיח את הזכות לילדות כוון אל בנים ובנות גם יחד, אך בדיון בן הזמן בלט סבלן של

* אני מודה לעומר אלוני על החומרים שאסף עבורי בארכיון חבר הלאומים ולעוזרי המחקר שלי איתן רום וענת אלקלעי. המחקר נתמך על ידי הקרן הלאומית למדעים 934/09. אני מבקשת להודות גם למוסה אבר-רמאדאן, אורנה אליגון-דר, יעל דר, פנינה להב, אסף לחובסקי, רות למדן וירם שחר על עזרתם ועל הערותיהם ועצותיהם הטובות.

1 ד"ר ה' כהן, 'נישואי ילדים בארץ ישראל', *האשה, חוב' א* (תרפ"ו), עמ' 32-34. לגבי זהות הכותבת יש כמה אפשרויות. ראו, נסים לוי ויעל לוי, *רופאיה של ארץ-ישראל 1799-1948*, זכרון יעקב 2008, עמ' 242-245.

2 על ההיסטוריה של החוק ראו, יורם שחר, 'מקורותיה של פקודת החוק הפלילי, 1936', *עיני משפט*, ז (1979), עמ' 75-113.

3 ראו, אסף לחובסקי, 'שפחות, כלות ופועלות: ילדות ארץ ישראליות ומחוקקים בריטיים בתקופת המנדט', בתוך: אייל כתבן, מרגלית שילה ורות הלפרין-קרדי (עורכים), *חוקה אחת ומשפט אחד לאיש ולאישה: נשים, זכויות ומשפט בתקופת המנדט*, רמת גן 2010 (להלן: לחובסקי, שפחות, כלות ופועלות) (להלן: כתבן, שילה והלפרין-קרדי [עורכים], *חוקה אחת ומשפט אחד*). עמ' 392-395.

4 ראו למשל, מיכאל גלזמן, *הגוף הציוני: לאומיות, מגדר ומיניות בספרות העברית החדשה*, תל אביב 2007; מאיר הורביץ, 'הילד והנוער בחקיקה הישראלית', *מגמות*, כרך י, חוב' 1 (1959), עמ' 44. לדוגמה לניתוח המשלב מאבק פמיניסטי פרוגרסיבי ואינטרסים לאומיים ראו, אייל כתבן ורות הלפרין-קרדי, "כשהאישה נעשית עורך דין": על התפתחותה של זהות פמיניסטית, בתוך: כתבן, שילה והלפרין-קרדי (עורכים), *חוקה אחת ומשפט אחד*, עמ' 253-292; אייל כתבן ורות הלפרין-קרדי, "The Feminist Proposal is Really Ridiculous": המאבק על זכותן של נשים לשמש עורכות דין בארץ ישראל', *מחקר משפט*, כה (2009), עמ' 237-284.

הבנות. הן הושאו בגיל צעיר מזה של הבנים – לפעמים היו צעירות מן הגברים בשנים רבות וסבלן הפיזי מיחסי המין ומנסיבותיה של האימהות המוקדמת שנכפו עליהן נגע לליבותיהם של בני הזמן.

במאמר זה מוצב לראשונה החוק בהקשרו של המאבק הבינלאומי של נשים וארגוני נשים לקידומה של הזכות לילדות במאה העשרים. אני מתחקה אחר המאבק ארוך השנים לקידום החקיקה ברמה המקומית בהקשרי תפוצתם של רעיונות וידע על זכויות נשים וילדים ובהקשריה של רשת שטווה יחדיו פעילות מקומיות, ארגוני נשים בינלאומיים ונשים בעמדות מפתח ברמה האימפריאלית והבינלאומית. בעקבות אסף לחובסקי גם אני מדגישה את הקשר בין המתרחש בפלשתינה המנדטורית ובין פעילות נשים לקידום שינויי חקיקה ברחבי האימפריה הבריטית ובאזורנו בכלל.⁵ המאמר שופך אפוא אור על הרשת הבינלאומית הקושרת נשים מלאומים ודתות שונות הפועלות ללא לאות לקידומה של אידיאולוגיה פרוגרסיבית המשנה את פניה של הילדות, ומקדמת את מעמדן של נשים בחברות שונות בעולם המערבי והקולוניאלי גם יחד. שני הסעיפים הראשונים במאמר משרטטים את הרקע לדינונו. הראשון דן בשינויים שחלו במעמדם של ילדים בעולם המערבי החל בשליש האחרון של המאה התשע-עשרה וקושר בין המאבק על הזכות לילדות למאבקים על זכויות נשים בראשית המאה העשרים. הסעיף השני ממוקד בראשית הזיהוי של נישואי ילדות כבעיה חברתית בקהילות ברחבי העולם היהודי ובארץ ישראל ומצביע על עליית גיל הנישואין בפלשתינה המנדטורית במאה העשרים בקהילה המוסלמית וכן על הזיהוי של בעיית נישואי הבוסר עם קהילות יהודיות מתימן ועם הקבוצות שכונו באותה עת 'עדות המזרח'. בסעיף השלישי אתאר את מאמציה של התאחדות נשים עבריות לשיווי זכויות לקדם חקיקה שתמנע נישואי בוסר ואת התגובה המורכבת של הממשל המנדטורי. כן אשפוך אור על קשריה הבינלאומיים של רוזה וולט-שטראוס, נשיאתה. בסעיף הרביעי אתעכב על התערבותה של חברת הפרלמנט הבריטי אלינור רת'בון (Rathbone) במהלך ואדגיש את הזווית האימפריאלית. בסיכום אצביע על ההקשר הרחב של המאבק המקומי ואקשור מאבק זה לשינוי שהתחולל לא רק בתפיסת הילדות, כי אם גם בתפיסת ההגנה על נשים וילדות במעבר מן העידן הוויקטוריאני לעידן המודרני. כן ארחיב בשאלת הפעלנות היוזמת (agency) של נשים רפורמיסטיות תחת שלטון קולוניאלי.

'הזכות לילדות' ומאבקים לזכויות נשים: מבט השוואתי

בשנת 1900 פורסם ספרה של השוודית אלן קיי, 'המאה של הילד'. הספר, שהעמיד משנה חינוכית חדשה לזמנה והיה לרב מכר, תורגם לאנגלית ב-1909 ולשמונה שפות נוספות.⁶ הוא שימש במידה רבה מסד לרעיונות של העידן הפרוגרסיבי בארצות הברית והשפיע על

5 לחובסקי, שפחות, כלות ופועלות.

6 Ellen Key, *The Century of the Child*, New York and London 1909

מעמד הילד גם בארצות אחרות.⁷ סטפן צוויג שפגש אותה, תיאר אותה בזיכרונותיו כלוחמת למען זכויות נשים וכמי 'שהצביעה זמן רב לפני פרויד על הפגיעות הנפשית של הנוער'.⁸ במהלך המאה התשע עשרה, בעיקר בשליש האחרון שלה, ובראשית המאה העשרים השתנה מעמדו של הילד בחברה המערבית שינוי עמוק. עד לשליש הראשון של המאה התשע-עשרה נמנו שני מניעים העיקריים לחינוך ולהגנה על ילדים. האחד – הגנה על נשמתם של הילדים, כלומר מניע נוצרי דתי ומוסרי, והשני – דאגה לעתידו של כוח האדם של האומה, היינו מניע לאומי. החל במאה התשע-עשרה נלווה לנימוקים אלה נימוק שלישי שנשען על התפיסה הרומנטית של הילדות והוא הרצון להציל ילדים ולהגן עליהם כדי שיוכלו ליהנות מתקופת הילדות.⁹ שלושת המניעים הללו גם יחד הניעו במאה התשע-עשרה פעילות ענפה של פילנתרופים. מטרתם הייתה, בין היתר, לשפר את תנאי החיים של ילדים עניים. עם זאת לא היה בכוונתם לשנות את הסדר החברתי במובן המעמדי או המגדרי. החברה הראויה שאליה הם שאפו עוצבה על פי ערכי המעמד הבינוני, וילדי המהגרים והעניים הוערכו על פי ערכים אלה.¹⁰ מעורבות פילנתרופית זו הביאה לירידה במעמדם של ההורים (תחילה רק של ההורים העניים) ולאחר זמן גם לעלייה במעורבותם של מומחים ושל המדינה בחיי המשפחה.

בשלהי המאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים ניכר מעבר במעורבות הציבורית למען ילדים מתחום האחריות של פילנתרופים לתחום האחריות של מדינות.¹¹ הנורמות העדכניות הופצו לציבור לא רק בידי הממסד הרפואי והחינוכי אלא גם באמצעות ספרי הדרכה להורים ולנוער וכן באמצעי התקשורת: הרדיו וטורי עצות פופולריים בעיתונות היומית.¹² בשליש האחרון של המאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים הקיפה הפעילות למען ילדים תוכניות פילנתרופיות ויוזמות חקיקה, החל בהסדרה של עבודת ילדים ועד

7 Thorbjörn Lengbom, 'Ellen Key (1849-1926)', www.ibe.unesco.org/sites/default/files/keye.pdf (retrieved 11.4.2012) [=Prospects: The Quarterly Review of Comparative Education, Vol. XXIII, No. 3/4 (1993), pp. 825-837]; Hugh Cunningham, *Children and Childhood in Western Society Since 1500*, New York 1995, pp. 163-164 (להלן: קאנינגהם, ילדים וילדות בחברה המערבית).

8 סטפן צוויג, *העולם של אתמול: זיכרונות של בן אירופה*, אור יהודה 2012, עמ' 105.
9 Philippe Ariès, *Centuries of Childhood*, Harmondsworth, Middlesex 1979. ספרו פורץ הדרך של אריאס ראה אור לראשונה בצרפתית ב-1960.

10 קאנינגהם, *ילדים וילדות בחברה המערבית*, עמ' 134-135.

11 שם, עמ' 137; Kriste Lindenmeyer, 'A Right to Childhood': *The U.S. Children's Bureau and Child Welfare, 1912-46*, Urbana and Chicago 1997, pp. 9-10 (להלן: לינדנמיייר, הזכות לילדות).

12 Joseph M. Hawes, 'Child Science and the Rise of the Experts', in: Paula S. Fass and Marry Ann Mason (eds.), *Childhood in America*, New York 2000, pp. 61-63; John Demos and Virginia Demos, 'Adolescence in Historical Perspective', *ibid.*, pp. 132-135.

הקמה של בתי משפט לנוער. בארצות הברית, למשל, נחשבו הילדים כקבוצה הגדולה ביותר והנזקקת ביותר לסיוע ולהתערבות, וכ'מפתח' לעתיד האומה.¹³ מהותו של השינוי במעמד הילד והילדות במאה התשע-עשרה ובמיוחד בעשורים הראשונים של המאה העשרים מוסכרת באופן הבהיר ביותר באמצעות הצגת ערכו הכלכלי של הילד. לפי ויויאנה זליוזר, הולדתו של ילד באמריקה הכפרית במאה השמונה-עשרה נתפסה ככואו של עובד חדש שיבטיח את קיומם של הוריו לעת זקנה. אך כבר באמצע המאה התשע-עשרה הילד הצטייר כחסר ערך כלכלי בקרב הבורגנות האמריקנית העירונית. תשומת הלב עברה לחינוכו של הילד כאמצעי להבטחת יכולתו הכלכלית בעתיד.¹⁴ עד שנות השלושים ערכם הרגשי של הילדים שנחשבו כמקור לאושר עלה לאין שיעור, ובה בעת הם נחשבו לחסרי ערך כלכלי.¹⁵

המהפכה בחייו של הילד בעולם המערבי התחוללה בד בבד עם התעצמות מעמדם של ארגוני נשים שביקשו לחולל שינוי בחייהן של אימהות. מגמה שמרנית בורגנית היא שהעלתה על נס את תפקידה של האישה כאם, שממנה צמחה התארגנות נשית ענפה למען אימהות וילדים בכל רחבי העולם המערבי. פעילות מטרנליסטית זו הובילה למהפכה חברתית וליוזמות חקיקה מצליחות. החל בשלושת העשורים האחרונים של המאה התשע-עשרה ועד לשנות השלושים של המאה העשרים בארצות הברית ובאירופה הוקמו ארגוני נשים שהעתיקו את תפקידיהן הביתיים הטיפוליים המסורתיים של הנשים אל הספירה הציבורית. צמיחתם של ארגונים אלה התרחשה במקביל להתפתחותה של בירוקרטיה ממשלתית בתחום הרווחה ולעלייתם של מקצועות טיפוליים שלנשים היה בהן חלק בולט, דוגמת עבודה סוציאלית ואחיות בריאות הציבור. פעילותם השפיעה השפעה מכרעת על ראשית עיצובה של מדיניות הרווחה המערבית והצלחות מרשימות במיוחד נרשמו בצרפת ובגרמניה.¹⁶

Walter I. Trattner, *From Poor Law to Welfare State: A History of Social Welfare in America*, 13
6th ed., New York 1999, p. 109; לינדנמאייר, **הזכות לילדות**, עמ' 10.

Viviana A. Zelizer, *Pricing the Priceless Child: The Changing Social Value of Children*, 14
Princeton, NJ 1994, p. 5

שם, עמ' 6.

Seth Koven and Sonya Michel, 'Womanly Duties: Maternalist Politics and the Origins of 16
Welfare States in France, Germany, Great Britain, and the United States, 1880-1920', *The American Historical Review*, Vol. 95, No. 4 (1990), p. 1078; Paula Baker, 'The Domestication of Politics: Women and American Political Society, 1780-1920', in: Linda Gordon (ed.), *Women, The State, and Welfare*, Madison, WI 1990, pp. 55-91; Molly Ladd-Taylor, *Mother-Work: Women, Child Welfare, and the State, 1890-1930*, Urbana 1994, pp. 74-91
טיילור, עבודת אם); יעל ברוידא, **לא רק אמהות: הנקה בראי המשפט**, עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב 2008, עמ' 3, 5. על בולטות השיח הלאומי בהקשרי עיצוב האימהות בארץ ראו למשל, תמי רוז, "ראויה המשפחה שיבנוה מחדש": תפיסות של המשפחה היהודית והעירונית בתקופת המנדט, בתוך: כתבן, **שילה הלפרין-קדרי** (עורכים), **חוקה אחת ומשפט אחד** (להלן: רוז, ראויה המשפחה שיבנוה מחדש), עמ' 21-56; שחלב סטולר-ליס ושפרה שורץ, "ההגינה של חיי האישה לתקופתה": מגדר,

בה בעת ניהלו ארגוני נשים גם מאבקים פמיניסטיים, ובראש ובראשונה להבטחת זכות הבחירה.¹⁷ בארצות הברית החל המאבק על ה־'Equal Rights Amendment'; בה בשעה שבארץ ישראל התנהל מאבק על זכות הבחירה לנשים במוסדות הייצוגיים של היישוב היהודי. ישנם קווי דמיון שמאחדים את המאבקים הסופרג'יסטיים במקומות שונים בעולם; עם זאת נסיבות המאבק בארץ ישראל היו ייחודיות בשל העובדה שהציבור היהודי היה חברה במצב של בניוי אומה ובעיצומו של מאבק לאומי להגדרה עצמית.¹⁸

זיהוי נישואי הילדות בקהילות יהודיות כבעיה חברתית

גיל הנישואין הרווח בקהילות ישראל במזרח אירופה במאות השמונה עשרה והתשע עשרה היה נמוך, במיוחד בקרב קבוצות העילית.¹⁹ גיל הנישואין החוקי מבחינה הלכתית היה 13 לנער ולרוב נקבע גיל 12 לנערה כגיל שמתחת לו לא רצוי להשיא בנות. אך בסוף המאה השמונה-עשרה היו מקרים שילדים הושאו בגיל צעיר אף יותר ונראה שלא תמיד הקפידו הוריהם להפריד ביניהם עד לבשלותם המינית.²⁰ דוד ביאל מצא עדויות לטראומות שגרמה חובת קיום יחסי המין לבני הזוג בגיל צעיר.²¹ במהלך המאה התשע-עשרה גיל הנישואין של יהודים ברחבי רוסיה הצארית ובתוך כך גם של למדנים – שמעמדם החברתי היה גבוה – הלך ועלה. ביאל תיאר את המאבק של משכילי תנועת ההשכלה במנהגי הנישואין: שימוש בשדכן, מאפיינים כלכליים של ההשתדכות, המאבק בעגינות והמאמץ להעלות את גיל הנישואין. כן הצביע על ראשית קליטתו של אתוס חדש בדבר נישואין כמימושה של אהבה רומנטית.²² שאול שטמפפר, שמחקרו על גיל הנישואין התמקד בפן הכלכלי של הנישואין, העריך שצמחה עילית חדשה בחברה שלא העריכה עוד למדנות אלא נתנה למעמד הכלכלי ביטוי באמצעים אחרים (ולא באחזקת החתן על ידי חותנו). הוא קושר

לאומיות ועבודה בכתביה של רופאת הנשים ד"ר מרים אהרונובה (1889-1967), בתוך: מרגלית שילה וגרעון כ"ץ (עורכים), *מגדר בישראל: מחקרים חדשים על מגדר ביישוב ובמדינה*, כרך א, קריית שדה בוקר 2011, עמ' 85-105. מגמה דומה אפשר לראות בסוריה ולבנון, ראו, Elizabeth Thompson, *Colonial Citizens: Republican Rights, Paternal Privilege, and Gender in French Syria and Lebanon*, New York 2000, pp. 141-148 (להלן: תומפסון, אורחים קולוניאליים).

17 לאד-טיילור, *עבודת אם*, עמ' 104-105.

18 ראו למשל, דיונה של מרגלית שילה, 'קולות נשיים בדבר שוויון מגדרי וטובת האומה במאבק על זכות הבחירה ביישוב', בתוך: כתבן, שילה והלפרין-קדרי (עורכים), *חוקה אחת ומשפט אחד*, עמ' 221-249.

19 שאול שטמפפר, 'המשמעות החברתית של נישואי-בוסר במזרח-אירופה במאה ה'ט', בתוך: עזרא מנדלסון וחנא שמרוק (עורכים), *קובץ מחקרים על יהודי פולין: ספר לזכרו של פאול גליקסון, ירושלים תשמ"ז* (להלן: שטמפפר, המשמעות החברתית של נישואי-בוסר), עמ' 65-77; David Biale, *Eros and the Jews: From Biblical Israel to Contemporary America*, Berkeley, CA 1997, p. 128 (להלן: ביאל, ארוס והיהודים).

20 שטמפפר, *המשמעות החברתית של נישואי-בוסר*, עמ' 67.

21 ביאל, *ארוס והיהודים*, עמ' 129.

22 שם, עמ' 149, 160-166.

זאת לתהליכי התמערכות.²³ מכל מקום ברור שבשליש האחרון של המאה התשע עשרה עלה גיל הנישואין.

במרכז אירופה ומערבה נישאו באותה עת בגיל מבוגר יותר. בגרמניה, בבוהמיה ובשלויה העלו השלטונות את גיל הנישואים כבר במאה השמונה עשרה ויהודים גרמנים הביטו על קרוביהם במזרח אירופה שנישאו בגיל צעיר כאילו היו שבט זר ומזר.²⁴ במאה התשע עשרה נישאו נשים במרכז אירופה ומערבה בגילאים דומים לאלה של האוכלוסייה הלא־יהודית, ובנות נישאו בין הגילאים 25-27 (פרט לארצות הברית, שם נישאו בנות בסוף שנות העשרה וראשית שנות העשרים לחייהן).²⁵

גיל הנישואין בקהילות היהודים בארצות האסלאם היה נמוך.²⁶ ממחקרה של למדן על קהילות ישראל במצרים, בסוריה ובארץ ישראל במאה השש עשרה עולה שקידושי בוסר וקידושי תינוקות היו נורמה מקובלת.²⁷ במאה התשע־עשרה, ככל הנראה בשל ביקורת שנבעה מנורמות משתנות באירופה, ניכר מאמץ להעלות את גיל הנישואין. בבגדאד, למשל, נקבעה תקנה ב־1894 שקבעה כי 16 הוא גיל הנישואין בקהילה היהודית. ככל הנראה לא היה בתקנה זו כדי לשנות את המציאות הרווחת וכך העמידה תקנה מאוחרת יותר את גיל הנישואין של בנות על 13. בתחילת המאה העשרים יש עדויות לכך שגיל הנישואין של בנות עלה ל־15, אך עם זאת היו בנות שנישאו מוקדם יותר, בגילאי 12-13.²⁸ סקירה של גיל הנישואין בקרב יהדות אסיה ואפריקה מצויה בספרו של אברהם שטאל ואציג כאן רק דוגמאות אחדות. במרוקו נישאו בנות בראשית המאה העשרים בסמוך לגיל 15, אם כי היו בנות שקודשו בגיל מוקדם יותר, אפילו בגיל שבע. למרות קיום טקס הנישואין יחסי מין הותרו רק לאחר קבלת המחזור. העובדה שרבנים במרוקו נאלצו לתקן תקנה האוסרת על נישואי בוסר ב־1950 מעידה שלא נשמרה הפרדת הילדה מחתנה עד לבגרותה המינית. לאחר התבססות הפרוטקטורט הצרפתי במרוקו נקבע גיל הנישואין המינימלי ל־14, אחר כך הועלה ל־15 ובשנות החמישים אף ל־18. למרות זאת המשיכו משפחות רבות להשיא את בנותיהן בגיל צעיר יותר. בקהילות העירוניות הצטמצמה תופעת נישואי הילדים עקב

23 שטמפפר, המשמעות החברתית של נישואי־בוסר, עמ' 76. למקורות נוספים ראו, אברהם שטאל, משפחה וגידול ילדים ביהדות המזרח: מקורות, הפניות, השוואות, ירושלים 1993 (להלן: שטאל, משפחה וגידול ילדים ביהדות המזרח), עמ' 59-60.

24 ביאל, ארוס והיהודים, עמ' 128.

25 Paula Hyman, 'The Modern Jewish Family: Image and Reality', in: David Kraemer (ed.), *The Jewish Family: Metaphor and Memory*, New York 1989, p. 184

26 שטאל, משפחה וגידול ילדים ביהדות המזרח, עמ' 84-86, 62-65.

27 רות למדן, עם בפני עצמן: נשים יהודיות בארץ ישראל, סוריה ומצרים במאה השש־עשרה, תל אביב 1996 (להלן: למדן, עם בפני עצמן), עמ' 41; Ruth Lamdan, 'Child Marriage in Jewish Society in the Eastern Mediterranean during the Sixteenth Century', *Mediterranean Historical Review*, Vol. 11, No. 1 (1996), pp. 37-58

28 יצחק אבישור, החתונה היהודית בבגדאד ובבנותיה: מנהגים וטקסים, מסמכים ושירים, בגדים ותכשיטים, כךך א: מנהגים וטקסים ומסמכים, חיפה תש"ן, עמ' 32-35.

השפעתם של בתי הספר של כ"ח, אך בקהילות הכפריות נמשך הנוהג להשיא בנות צעירות עד העלייה לישראל.²⁹ בתימן מקובל היה גיל נישואין נמוך. המינימום הנוהג היה נישואין בגילאי 9-10. בשל תוצאותיה המרות של הפרקטיקה הזאת היו רבנים שהסתייגו מן התופעה וגיננו אותה כבר ברבע האחרון של המאה התשע-עשרה.³⁰

קהילה יוצאת דופן בקרב יהודי אשכנז שהמשיכה להשיא את צאצאיה (בנים ובנות) בגיל צעיר היא הקהילה הירושלמית. ממחקרו הדמוגרפי של עוזיאל שמלץ על הקהילה במאה התשע-עשרה וראשית המאה העשרים עולה שבנות ככל הקהילות נישאו בשנות העשרה המוקדמות לחייהן. למרות הנישואין המוקדמים סבלה האוכלוסייה מפריון נמוך ששמלץ ייחס לנישואי הבוסר שהביאו לתמותת תינוקות גבוהה.³¹ בירושלים לא נהגו להשיא בנות בירושלים מתחת לגיל 12.³² עם זאת נמצאה דרך לעקוף תקנה זו באמצעות נישואין שנערכו מחוץ לעיר.³³ קהילת יהודי תימן בארץ ישראל הצטיירה כמי שסבלה יותר מאחרות מתמותת תינוקות שיוחסה כבר בראשית המאה העשרים הן לתנאי הדיור והתברואה הן לנישואי בוסר המביאים לתמותת ולדות חלשים.³⁴

החל במחצית השנייה של המאה התשע עשרה פעלו בארץ ישראל כמה פילנתרופים אשר מתחו ביקורת על תופעת נישואי הבוסר, וראו בהם סיבה לריכוז הרינות, לתמותת תינוקות גבוהה ולשיעור גבוה של תמותה גם בקרב אימהות. אפשר אפוא להראות שנישואים בגיל צעיר החלו מצטיירים כבעיה חברתית – תחילה בעיניים מערביות – בעקבות מפגש בין-תרבותי. כשביקר קרל נטר בארץ ישראל בשנת 1868 הוא מצא ילדות שנישאו בגיל 13 ובנים שנישאו בגיל 17. המניע להשיא ילדים בגיל כה צעיר היה כלכלי, לטענתו. עוד העריך שהנישואין המוקדמים גרמו לחוסר יציבות משפחתית, לגירושין ולנישואין כפעם השנייה והשלישית, למצב בריאותי ונפשי ירודים בקרב הנערות ואף לעקריות. גם ברנרד נוימן, מנהל בית החולים רוטשילד בירושלים בין השנים 1854 ו-1862 ייחס את הבעיות הקשות של הקהילה לאותן סיבות ממש. הנישואין המוקדמים, טען, סיכנו את בריאותן הפיזית והנפשית של הבנות וגרמו לדיכאון, לעקרות שניונית ולחוסר תפקוד. הניסיונות להעלות

29 יוסף שטרית ואחרים, החתונה היהודית המסורתית במרוקו: פרקי עיון ותיעור, חיפה 2003, עמ' 45-49; שטאל, משפחה וגידול ילדים ביהדות המזרח, עמ' 62-63, 71; אליעזר בוש, הורים וילדים בהגותם של חכמי צפון אפריקה, תל אביב 2005, עמ' 18-19; Rachel Simon, *Changes Within Tradition Among Jewish Women in Libya*, Seattle 1992, p. 46.

30 שטאל, משפחה וגידול ילדים ביהדות המזרח, עמ' 63, 69-71.

31 Uziel Schmeltz, 'Some Demographic Peculiarities of the Jews of Jerusalem in the Nineteenth Century', in: *Studies on Palestine During the Ottoman Period*, Jerusalem 1975, pp. 126-133.

32 למדן, עם בפני עצמן, עמ' 41.

33 מרגלית שילה, נסיכה או שבוייה? החוויה הנשית של היישוב הישן בירושלים 1840-1914, חיפה 2001 (להלן: שילה, נסיכה או שבוייה), עמ' 64.

34 יהודה רצהבי, 'לפרשת התנחלות יהודי-תימן בירושלים: תמותת הילדים בין תימני ירושלים, ירושלים: רבעון לחקר ירושלים ותולדותיה, חוב' א (תש"ח), עמ' קט"ו.

את גיל הנישואין בתקופה זו כשלו,³⁵ אך בראשית המאה העשרים החלה עלייה מסוימת בגיל הנישואין של בנות גם בקהילה שמרנית זו.³⁶ באותה עת כבר סומן מנהג זה כגורם לאומללות נפשית ולא רק כגורם שמסכן את גופה של האם ואת בריאותם של ילודיה.³⁷ באשר לאוכלוסייה הערבית, ד"ר אלכסנדרה בלקינד, אחת הרופאות הראשונות בארץ ומי שייסדה מרפאה לנשים ביפו ב-1905, רשמה בין המבקרות הערביות במרפאה בנות נשואות בגילאי עשר עד 13. בלקינד הצביעה על קשר בין גיל הנישואין המוקדם (וכן על נישואי בוסר ממש) ובין ליקויי בריאות חמורים בקרב האימהות הצעירות.³⁸

במאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים, הנוהג להשיא בנות בגיל רך אפיין את השכבות המבוססות באוכלוסייה. מיכאל לסקר דיווח שבראשית המאה העשרים במרוקו הילדות היהודיות המבוססות הן שעזבו את ספסל הלימודים בבתי הספר של כ"ח ראשונות, ואילו העניות נותרו והמשיכו בלימודיהן.³⁹ מכיוון שיש נתונים על כך שהשכבות המבוססות בקרב יהדות אשכנז בראשית המאה התשע עשרה השיאו בנות צעירות מאוד ומכיוון שגם הינדים מן הקסטות העליונות נהגו כך, נראה שנישואי ילדים שימשו אמצעי לשימור ופיתוח הנכסים הכלכליים והחברתיים של אליטות.⁴⁰

למרות השינויים שחלו בחברה היהודית והמוסלמית בארץ ישראל בתקופת המנדט, הקושי לכלכל נפשות רבות והנורמות התרבותיות שהקנו לנשים צעירות מאוד ערך כלכלי גבוה מזה של בוגרות מהן, מנעו מאלה שהיו נתונים לניסיונות ההתערבות הרפורמיסטית הפטרונית להבין את מניעי ההתערבות והנורמות שהכתיבה או להסכים עימם.⁴¹ אלה גרינברג מייחסת את זיהוי נישואי הבוסר ברחבי המזרח התיכון כבעיה חברתית לעליית גיל הנישואין ולהתפשטות החינוך לבנות באירופה. היא מעריכה שחוק המשפחה העות'מאני

35 Shifra Shvartz, 'The Development of Mother and Infant Welfare Clinics in Israel 1854-1954', *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, Vol. 55, No. 4 (2000), pp. 398-410 (להלן: שורץ, התפתחות מרפאות טיפת-חלב).

36 שילה, נסיכה או שבוייה, עמ' 64-65.

37 חנה לונץ, 'האם והבת: מחיי התימנים', *לוח ארץ ישראל לשנת תרע"ב*, ירושלים תרע"ב, עמ' 138-128.

38 ד"ר סוניה אלכסנדרה בלקינד, 'מסקנות סטטיסטיות אחדות מעבודתי הגיניקולוגית ביפו', *זכרונות-דברים של 'האגודה המדיצינית העברית שבא"י'*, חוב' ב-ג (תרע"ג), עמ' 25-32; גור אלרואי, 'נשים בארץ ישראל בתקופת המנדט: היבטים דמוגרפיים', בתוך: כתבן, שילה והלפרין-קדרי (עורכים), *חוקה אחת ומשפט אחד* (להלן: אלרואי, נשים בארץ ישראל בתקופת המנדט), עמ' 99; שורץ, *התפתחות מרפאות טיפת-חלב*, עמ' 398-410.

39 Michael M. Laskier, *The Alliance Israélite Universelle and the Jewish Communities of Morocco 1862-1962*, Albany, NY 1983, p. 119 (להלן: לסקר, אליאנס והקהילות היהודיות במרוקו).

40 Judith Tucker, 'Marriage and Family in Nablus, 1720-1856: Toward a History of Arab Marriage', *Journal of Family History*, Vol. 13, No. 2 (1988), p. 174

41 שם, עמ' 173; Ela Greenberg, *Preparing the Mothers of Tomorrow: Education and Islam in Mandate Palestine*, Austin, TX 2010, pp. 152-153 (להלן: גרינברג, הכשרת האימהות של המחר).

שנחקק ב-1917, ואשר קבע את גיל הנישואין לבנים ל-18 ולבנות ל-17, הוא תוצאה של הביקורת הגוברת על נוהג זה (אלא שהחוק למעשה לא מנע נישואי ילדים).⁴² ממחקרה עולה שנישואי ילדות רווחו בקרב מוסלמים בפלשתינה בתחילת המאה העשרים והתמעטו בשנות הארבעים. היא מצאה קשר ישיר בין התפשטות החינוך לבנות, משך הזמן שבו שבו בבית הספר ומאמציהם של מוסדות שונים להאריך את תקופת הלימודים ובין העלייה בגיל הנישואין בעיקר בחברה העירונית. גרינברג הצביעה גם על יחס שלילי של המועצה המוסלמית העליונה לנישואי ילדות.⁴³

בית הספר אוולינה דה-ירוטשילד בירושלים הכשיר בנות יהודיות לשמש אימהות ועקרות בית טובות וכן לעבוד כמורות וגננות לאחר שסיימו את חוק לימודיהן.⁴⁴ מערכת החינוך הציונית הכשירה בנות לתפקיד דומה, אך במקביל היו שהוכשרו גם לתפקידים חלוציים המעצבים גבולות מגדריים חדשים.⁴⁵ בתי ספר קתוליים ופרוטסטנטיים שהכשירו בנות במלאכת התפירה אפשרו לבנות להשתכר ולתרום לפרנסת המשפחה בשנים הספורות שבהן נדחו נישואיהן.⁴⁶ אף המועצה המוסלמית העליונה הקימה בתי ספר לבנות, במטרה לעודד העלאה של גיל הנישואין.⁴⁷

בשנות השלושים של המאה העשרים ניכר פער גדול בגיל הנישואין בין יהודיות למוסלמיות, בשעה שגילם של הגברים בעת הנישואין היה דומה (גבוה מזה של נשים). בקרב נשים יהודיות ניכר פער בין אשכנזיות למזרחיות. במפקד שנערך בירושלים ב-1939 נמצא ש-18.6 אחוז מבנות עדות המזרח כחתך הגילאים 15-19 היו נשואות, בעוד בעדה האשכנזית רק חמישה אחוזים מהן היו נשואות, ובעדה הספרדית רק שמונה אחוזים. בקרב מה שכונה בסקר 'עדות המזרח' היה שיעור גבוה מאוד של נשים (שבעים אחוז) שבעליהן היו מבוגרים מהן בשנים רבות. הבדל משמעותי בדפוסי הנישואין ניכר בתל אביב. שם רק שני אחוזים מהנשים נישאו בגילאי 15-20.⁴⁸

42 על חוק המשפחה העות'מאני, ראו איריס אגמון, 'יש שופטים בירושלים והיו מחוקקים באסתנבול: על ההיסטוריה של החוק הקרוי (בטעות) "חוק המשפחה העות'מאני"', *משפחה במשפט*, חוב' ה (2017) (להלן: אגמון, יש שופטים בירושלים), עמ' 125-161.

43 גרינברג, *הכשרת האימהות של המחר*, עמ' 151-153. הפעילות של כ"ח במרוקו כוונה אף היא להעניק השכלה לבנות ואף שם נוהל מאבק נגד נישואי בוסר באמצעות פריסה רחבה של בתי ספר. ראו, לסקר, אליאנס והקהילות היהודיות במרוקו, עמ' 119.

44 שילה, *נסיכה או שבויה*, עמ' 199-201.

45 זהבית שנקולבסקי, 'חינוך בנות ומהפכה בבית הספר העברי בשנות הבית הלאומי', *מים מדליו*, חוב' 21 (תש"ע), עמ' 89-123.

46 גרינברג, *הכשרת האימהות של המחר*, עמ' 153.

47 Ellen L. Fleischmann, *The Nation and Its 'New' Women: The Palestinian Women's Movement, 1920-1948*, Berkeley, CA 2003, p. 60 (להלן: פליישמן, האומה והנשים 'החדשות').

48 אלרואי, *נשים בארץ ישראל בתקופת המנדט*, עמ' 98-99; E[ric] Mills, *Census of Palestine, 1931*, 99-98; Vol. 1: *Population of Villages, Towns and Administrative Areas*, Jerusalem 1932, pp. 180-199

למרות המתאם בין גיל נישואין נמוך של בנות ובין תחלואה ותמותה של תינוקות ואימהות, הפעילות המשמעותית ששינתה את מצבם הפיזי של אימהות וילדים בארץ ישראל נקשרה תחילה להקמתן של התחנות לבריאות האם והילד מייסודה של הדסה לאחר מלחמת העולם הראשונה. אופני הפעולה של טיפות החלב בארץ מקורם בחוגים פרוגרסיביים אמריקניים.⁴⁹ הקמתן והפעלתן של התחנות לבריאות האם והילד הייתה כרוכה בעיצוב דפוסי האימהות המדעית (Medicalized Motherhood) בארצות הברית. לתהליך זה היו שני מקורות עיקריים: התערבות הולכת וגוברת של מומחים בחיי היומיום מזה והנחלת הפרקטיקות התרבותיות ה'ראויות' למהגרים, מתוך כוונה להפוך אותם לאמריקניים.⁵⁰ בפרויקטים לאומיים ומודרניסטיים אחרים באירופה ובארצות הברית הופעלו רפורמות חברתיות הנוגעות לבריאות ולחינוך הילדים – בעיקר ילדי העניים – במטרה מוצהרת לראוג לעתידה של האומה.⁵¹

השפעות תהליך המדיקליזציה של חיי המשפחה ניכרו ביישוב היהודי ובקרב ערביי פלשתינה.⁵² מומחים החלו מתערבים יותר ויותר לא רק בהיבטים הבריאותיים של הטיפול בילדים, אלא גם בניהול משק הבית, בניהול הגוף והמיניות ובכללי ה'הורות הטובה' שנועדו לכונן גם 'ילדות נאותה'.⁵³ מומחים מתחום הרפואה חדרו גם לחקיקה. כך גם בסעיף המגביל את גיל הנישואין בפקודת החוק הפלילי, שחוקקה ממשלת המנדט ב-1936.⁵⁴

49 שורץ, התפתחות מרפאות טיפת-חלב, עמ' 398-410.

50 Jaqueline S. Litt, *Medicalized Motherhood: Perspectives from the Lives of African-American and Jewish Women*, New Brunswick, NJ 2000

51 Lisa E. Emmerich, "'Save the Babies!': American Indian Women, Assimilation Policy, and Scientific Motherhood, 1912-1918", in: Elizabeth Jameson and Susan Armitage (eds.), *Writing the Range: Race, Class, and Culture in the Women's West*, Norman, OK 1997, p. 397; Harry Hendrick, *Children, Childhood and English Society, 1880-1990*, Cambridge 1997, p. 12

52 גרינברג, הכשרת האימהות של המחר, עמ' 136-138.

53 דפנה הירש, 'באנו הנה להביא את המערב': הנחלת רפרטואר 'היגייני' בקרב החברה היהודית בפלשתינה בתקופת המנדט, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב 2006 (להלן: הירש, הנחלת רפרטואר 'היגייני'); Eyal Katvan and Nira Bartal, 'The Midwives Ordinance of Palestine, 1929: Historical Perspectives and Current Lessons', *Nursing Inquiry*, Vol. 17, No. 2 (2010), pp. 165-172; צפורה שחור-ירובין, 'ד"ר הלנה כגן: הרופאה שהפכה לאגדה', *קתדרה*, חוב' 118 (2006), עמ' 89-114; שורץ, התפתחות מרפאות טיפת-חלב, עמ' 398-410; חגית קליבנסקי, 'החינוך הבלתי-פורמלי ולשכת הנוער במעבר מחברה יישובית למדינה', *דור לדור*, חוב' 31 (2007), עמ' 151-186; עפרה טנא, הבתים הלכנים ימלאו: חיי יומיום בדירות תל-אביב 1924-1948, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית 2010, עמ' 195-227.

54 בפקודת החוק הפלילי (1936) נקבע כי מי שישא אישה שגילה פחות מ-15 (שהיה הגיל המותר לנישואין) יעמדו לו כמה הגנות: הסכמת ההורים או האפוטרופוס החוקי של האישה וכן שבעת הנישואין האישה הגיעה לבגרות מינית ורופא אישר כי אין 'לחשוש לתוצאות גופניות רעות לאשה עקב בעילתה', לשון החוק. ראו, מכתב ח' וילקנפלד, מנהל מחלקת החקיקה במשרד המשפטים, למשרד ראש הממשלה, 25.12.1949, ארכיון המדינה (להלן: א"מ), ג-1/5423.

גיל הנישואין היה רק אחד הפרמטרים שאפיינו את החברה היהודית המסורתית ושבהם נדרש תיקון יסודי, לדעתם של רפורמטורים משכילים והוגים ציונים. בעוד מבקרים במאה התשע-עשרה ונשים יהודיות מודרניות בראשית המאה העשרים מתחו ביקורת נוקבת על השאת בנות ספרדיות בשנות העשרה המוקדמות שלהן (ואף מוקדם יותר), נחשב גיל הנישואין הגבוה מדי של יהודי גרמניה בידי מבקרים ציונים כמקור לנירוזות, לירידה דמוגרפית ולניווון.⁵⁵ על מאפייניה של המיניות הנאותה ניטש ויכוח בחברת החלוצים שבאו לארץ בעלייה השנייה והשלישית.⁵⁶ אך בעוד בחברה החלוצית, הכפרית ברובה, הוצעו פתרונות שונים וחדשים בחלקם, התנהל בעיר מאבק להנחלת נורמות בורגניות אירופיות לכלל התושבים.⁵⁷

ההבחנה בין אשכנזים ובין בני עדות המזרח רווחה מאוד בשיח הציבורי הציוני בשנות העשרים וכך גם בראשית שנות המדינה. יסודה של ההבחנה האתנית בקיום הקהילתי הנבדל של קבוצות אלה ביישוב הישן שלה נוספה גישה אוריינטליסטית.⁵⁸ המזרחים הצטיירו בעיני יהודים ממוצא אירופי כפרימיטיביים, כלא-היגיינים וכמי שאינם מסוגלים לטפל בעצמם ובילדיהם. הם נחשבו אומנם חלק מן הקולקטיב, אך גם כמי שנוזקו לתיקון דרכיהם ומתקשים להסתגל למודרנה.⁵⁹ ככלל ראו נשים ציוניות אשכנזיות בקהילות מזרחיות מי

55 דוד ביאל, ארוס והיהודים, תל אביב תשנ"ה (להלן: ביאל, ארוס והיהודים תשנ"ה), עמ' 236-237; הירש, הנחלת רפרטואר 'הגיני', עמ' 57-58. ההבחנה בין קבוצות אתניות באה לידי ביטוי גם בתפיסת מניעי העבריינות. דיקשטיין ייחס גסות ותאוות יצריות לערכים ועצבים מתוחים ותסביכים ליהודים אשכנזים. ראו, פלטיאל דיקשטיין, דיני עונשין, חלק א, תל אביב 1938, עמ' 22. על ההבניה הדמוגרפית של היישוב ראו, Lilach Rosenberg-Friedman, *Birthrate Politics in Zion: Judaism, Nationalism, and Modernity under the British Mandate*, Bloomington, IN 2017

56 ביאל, ארוס והיהודים תשנ"ה, עמ' 240-263; גילת גופר, 'האשה הציונית': הבנית הנשיות בתקופת הראשית של תנועת העבודה 1903-1923, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב 2009, עמ' 157-165.

57 רזי, ראויה המשפחה שיבנוה מחדש, עמ' 34-35.

58 דפנה הירש, 'המדיקליזציה של האימהות: יחסים אתניים וחינוך אימהות מזרחיות לטיפול "הגיני" בתינוק בתקופת המנדט', בתוך: מרגלית שילה וגדעון כ"ץ (עורכים), מגדר בישראל: מחקרים חדשים על מגדר ביישוב ובמדינה, כרך א, קריית שדה בוקר 2011 (להלן: הירש, המדיקליזציה של האימהות) (להלן: שילה וכ"ץ [עורכים], מגדר בישראל), עמ' 106-107; מימי אייזנשטדט, 'התאחדות נשים עבריות לשיווי זכויות בארץ ישראל', בתוך: כתבן, שילה והלפרין-קרדי (עורכים), חוקה אחת ומשפט אחד (להלן: אייזנשטדט, התאחדות נשים עבריות), עמ' 68-71; אומי לייסנר, 'ללדת ועוד איך: חוקי הלידה הלאומיים בתקופת המנדט', בתוך: שילה וכ"ץ (עורכים), מגדר בישראל, עמ' 365. גישה זו רווחה גם בארגון הנשים הבין-לאומי המשפיע International Women's Suffrage Alliance. ראו, Charlotte Weber, 'Unveiling Scheherazade: Feminist Orientalism in the International Alliance of Women, 1911-1950', *Feminist Studies*, Vol. 27, No. 1 (2001), p. 127 פמיניסט).

59 נח גרבר, הגילוי התרבותי של יהדות תימן: בין אתנוגרפיה לפילולוגיה, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית 2009; הירש, המדיקליזציה של האימהות, עמ' 118-119; תמי רזי, ילדי ההפקר: החצר האחורית של תל-אביב המנדטורית, תל אביב 2009, עמ' 31-32, 166; Nadav Davidovitch

שפוגעות בנשים ומשפילות אותן הרבה מעבר להשפלות המעוגנות במצב החוקי של כלל הנשים.⁶⁰ גישתן, כך נדמה, ביטאה פטרונות מזה וסימפטיה עמוקה מזה.⁶¹ עם זאת חשוב להדגיש שנשים, שהן עצמן קבוצת שוליים, גילו לעיתים קרובות גישות מורכבות לילדות ולנשים מקבוצות אחרות.⁶²

המאבק לחקיקת סעיף הגבלת גיל הנישואין בפקודת החוק הפלילי

המתחים בין רפורמיסטים ובין מי שביקשו לשמר את מסורתם הדתית והתרבותית פרצו אל הזירה הציבורית באופן בולט עוד לפני קבלת כתב המנדט הבריטי מחבר הלאומים. כינונו של משטר פוליטי חדש הצטייר בעיני גורמים פרוגרסיביים ביישוב כפתחו של עידן שעתיד לחולל שינוי בחייהם של נשים וילדים. מקצת הנשים הבריטיות שהגיעו לארץ יחד עם האדמיניסטרציה הבריטית ראו בשלטון המנדט את מי שעתיד להביא קדמה לארץ. כחלק מהציפיות לשינוי הוקמה ב־1921 מועצת נשים ביוזמתה של לידי ביאטריס סמואל (Samuel), רעייתו של הנציב העליון. חברותיה ביקשו לקדם את החברה בתחומי הבריאות, החינוך והרווחה. ב־1928 החלה המועצה להפעיל לחצים על ממשלת המנדט במטרה להעלות את גיל הנישואין של ילדות. חברות המועצה סברו שכדי לבצע רפורמות לקידום נשים וילדים בהתאם לעקרונות הנאורות, כראוי לשלטון בריטי, יש למנות אישה לתפקיד האחראית לרווחתם של נשים וילדים. תביעתן זו אכן מולאה, אם כי תחילה מומנה משרה זו בכסף פרטי. מרגרט ניקסון (Nixon) שימשה תחילה כאחראית לנשים האסירות, אך בתוך כמה שנים מונתה למפקחת על הרווחה. היא עתידה הייתה ליטול חלק חשוב בחקיקת הסעיף על הגבלת גיל הנישואין בפקודת החוק הפלילי (1936).⁶³

בעקבות ג'נקי נאיר אפשר לטעון שהנשים הבריטיות הצדיקו את השלטון הקולוניאלי בהצביען על המנהגים הברבריים המקומיים ובכלל זה על נוהג נישואי בוסר.⁶⁴ עם זאת חשוב לעמוד על ההבדלים בין שלטונם בארץ במסגרת מנדט מחבר הלאומים ובין שלטונם

---

and Shifra Shvarts, 'Health and Zionist Ideology: Medical Selection of Jewish European Immigrants to Palestine', in: Iris Borowy and Wolf D. Gruner (eds.), *Facing Illness in Troubled Times: Health in Europe in the Interwar Years, 1918-1939*, Frankfurt 2005, pp. 409-424

60 ראו למשל, מכתב מרכז התאחדות נשים עבריות לרבנות הראשית, 16.7.1943, ארכיון יד טבנקין (להלן: א"ט), 15-3/3. במכתב מתבקשת הרבנות בעת דיוני הדיינים שלה לחנך את ציבור הגברים לכבוד את הנשים ולהימנע מכינויי גנאי כגון 'זונה' ו'בת־זונה', וכמובן לחנכם להימנע מאלימות כלפי נשים.

61 ובר, אוריינטליזם פמיניסטי, עמ' 136.

62 Billie Melman, *Women's Orient: English Women and the Middle East, 1718-1918: Sexuality, Religion, and Work*, Ann Arbor, MI 1992

63 'Palestine Women's Council', [חסר תאריך], הארכיון הצינוני המרכזי (להלן: אצ"מ), A 255/475; לחובסקי, שפחות, כלות ופועלות, עמ' 390.

64 Janaki Nair, *Women and Law in Colonial India: A Social History*, Bangalore 1996, p. 51-52 (להלן: נאיר, נשים וחוק בהודו הקולוניאלית).

במושבות. המנדט מחבר הלאומים אמור היה להסתיים ביום מן הימים. חשוב מכך, למרות חולשתו היחסית של חבר הלאומים הוא עשה מאמצים רבים לפקח על פעולותיהם של הבריטים בארץ. סוון פדרסן הראתה שהודות לזיקתה של התנועה הציונית למערב הצליחה התנועה הציונית למנף את פעולות חבר הלאומים לטובתה. כך הפך הפרויקט הציוני בארץ ישראל למקרה מבחן שבו חבר הלאומים, כמייצגה של הגישה הבין-לאומית לעיצוב הסדר העולמי, ביקש להדגים את השפעתו.⁶⁵ פיקוח נוסף על ממשלת המנדט היה של חברי פרלמנט בריטים.

לחובסקי תיאר את הבריטים כמי שהיו נתונים בצבת של דחפים סותרים. מצד אחד ניכרה שאיפתם למלא את הייעוד הציוויליזטורי של המנדט ולקדם רפורמות; מצד שני התנגדותן של אליטות שמרניות מקומיות לשינוי דחפה אותם לשימור המצב החוקי הקיים. הוא הראה שהדחפים הללו באו לידי ביטוי בפעולותיהם של גורמים מתחרים בממשל הבריטי.⁶⁶ מבט השוואתי אל המנדט הצרפתי על סוריה ולבנון מציג תמונה דומה לזו שבארץ ישראל.⁶⁷

ROSA WELT STRAUS, M.D. (Palestine).
President, Jewish Women's Equal
Rights Association.

Jus Suffragii 17, 8 (May-June 1923)

Susan Pedersen, *The Guardians: The League of Nations and the Crisis of Empire*, Oxford 2015, p. 392 65

לחובסקי, שפחות, כלות ופועלות, עמ' 377. להרחבת היריעה בכל הקשור לאינטרסים הצולבים של המחוקק המנדטורי ראו, ליסה פישביין, 'מדיניות הקולוניאליזם הבריטי ועיצוב חוקי האישות הרבניים', בתוך: כתבן, שילה והלפריין-קדרי (עורכים), חוקה אחת ומשפט אחד, עמ' 216-218.

תומפסון, אזרחים קולוניאליים, עמ' 151. 67

התאחדות נשים עבריות לשוויון זכויות בארץ ישראל, שכראשה עמדה ד"ר רוזה וולט-שטראוס, הייתה הראשונה שהגישה תזכיר בעניין נישואי ילדים לממשלת המנדט ב-1920. ההתאחדות קשרה בפנייתה בין גיל הנישואין לגיל ההסכמה לקיום יחסי מין מחוץ לנישואין. ב-1921, בגיבוי זיקתה לארגון הבין-לאומי International Women's Suffrage Alliance (להלן IWSA), פנו נשות ההתאחדות גם לחבר הלאומים. הן דרשו לצרף נשים כנציגות בכל ועדות החבר ובמיוחד באלה העוסקות בשאלות חברה ובריאות: 'אנחנו פה בארץ מעונינות ביחוד בשאלות המקח והממכר בנשים וילדים, כי החוק אינו מגביל את זכות האבות על ילדיהם ואינו אוסר עליהם להשיא את בנותיהם הצעירות גם מגיל של שמנה שנים, חזיון נפרץ בין הרב הגדול של תושבי הארץ מילדי המקום. בנידון זה פנתה התאחדותנו כבר אל הממשלה בבקשה להגביל את "גיל ההסכם" עד שש עשרה שנה'.⁶⁸

למרות הקישור שעשתה וולט-שטראוס בין יחסי מין בתוך הנישואין ומחוץ להם, מבחינה משפטית נותק למעשה הקשר בין גיל ההסכמה לקיום יחסי מין ובין גיל הנישואין. בעיני מעמדות הביניים בבריטניה הוויקטוריאנית נחשבו הנישואין מוסד מגונן. משום כך, כחלק מהמאמץ לעצב את גופיהן ונפשותיהן של ילדות תמות הפרידו בין גיל הנישואין לגיל ההסכמה ב-1875. בעוד גיל הנישואין נותר נמוך יחסית, דאגו המחוקקים והפרופרטורים להתנהגות המינית של נשים מחוץ למסגרת הנישואין. בחוק שהסדיר היבטים רבים של ההתנהגות המינית, ה-Criminal Law Amendment Act, שנתקבל בשנת 1885, עלה גיל ההסכמה מ-13 ל-16. החוק גילם את המאמץ לכונן את ילדותן של בנות מעמד הפועלים ולהגביל את הידרדרותן לזנות, הגם שלא היו להן לעיתים קרובות אפיקי השתכרות אחרים.⁶⁹ עוד חשוב לציין שבחוק הבריטי הוחרגו יחסי מין בתוך הנישואין מעקרון ההסכמה וכפייתם לא נחשבה עבירה.⁷⁰ אורנה אליגון-דר הראתה שכך היה גם בפלשתינה, למעט במקרה של כפייה של יחסי מין 'שלא כדרך הטבע'.⁷¹ תפיסתן של וולט שטראוס ושל עמיתותיה שביקשו

68 מכתב יושבת ראש ומזכירת התאחדות נשים עבריות לשווי זכויות בארץ ישראל למועצת חבר הלאומים, 25.7.1921, א"ט, ארכיון שרה עזריהו, 1-15/1. באותה שנה הייתה מעורבת מרג'רי קורבט-אשבי (Corbett-Ashby) נשיאת ארגון International Women's Suffrage Alliance גם ביוזמה של הלן בנטוויץ' (Bentwich), נשיאת Palestine Women's Council, לאסור על זנות בפלשתינה. ראו, דבורה ברנשטיין, נשים בשוליים: מגדר ולאומיות בתל אביב המנדטורית, ירושלים 2008 (להלן: ברנשטיין, נשים בשוליים) עמ' 222-224.

69 Matthew Waites, *The Age of Consent: Young People, Sexuality, and Citizenship*, New York 2005, p. 73 (להלן: ווייטס, גיל ההסכמה); Laura Lammasniemi, "'Precocious Girls': Age of Consent, Class and Family in Late Nineteenth-Century England", *Law and History Review*, 38, 1 (2020) p. 243 (להלן: למניאמי, ילדות מפותחות).

70 ווייטס, גיל ההסכמה, עמ' 46, 63, 66. לעניין זכות הבעל על גופה של אשתו ראו, יורם שחר, 'אנוסה על פי דין?', עיוני משפט, ח (1982), עמ' 673-680.

71 על תפיסות בני התקופה באשר למיניות של ילדים וגישת המשפט הפלילי המנדטורי ראו בספרה המקיף של אורנה אליגון-דר, *Plausible Crime Stories: The Legal History of Sexual Offences in Mandate Palestine (Law in Context)*, Cambridge 2019, p. 47.

לקשור בין גיל הנישואין לגיל ההסכמה שימשה כביטוי למהפכה ביחס לגופן ולנפשן של ילדות, שכן שוב לא ראו בנישואין מוסד מגונן בהכרח.

ב־1921 ביקרה בארץ מיליסנט פוסט (Fawcett), שעמדה אז בראש IWSA. רשמי ביקורה תועדו בגיליון יוני 1921 של *Jus Suffragii* (זכות הבחירה), כתב העת של הארגון. דמותה המרשימה של רוזה וולט־שטראוס הוצגה בהבלטה וכך גם מאמציה של ההתאחדות למנוע את הכפפתן של כל הנשים היהודיות לבתי הדין הרבניים. הישגן של נשות היישוב שהבטיחו את זכותן לבחור ולהיבחר, זכות שלא עמדה לרוב הנשים בארץ ישראל, זיכתה את התאחדות נשים עבריות לשווי זכויות בדימוי מתקדם.⁷² בתזכיר שנשלח ל־IWSA ב־1923 ביקשה ההתאחדות את סיועו של הארגון בקידום חקיקה שתאסור על נישואי ילדות:

החוק העות'מני אוסר נשואים לגבר למטה מבן 18 ולאשה למטה מבן 17 שנה אם אין עליהם הסכמת ההורים או אפוטרופסים. אבל ההורים בעצמם או האפוטרופסים רשאים להשיא את ילדיהם אם גיל של הגבר לא נמוך מ 17 שנה וגיל של האשה לא פחות מ 9 שנים!! החק העברי לא קבע עדיין את הגיל המינימלי בשביל הנישואים בכל זאת אין מקרי נשואים של בלתי בוגרים בין יהודים ילידי אירופה. לעומת זאת שכחים נשואי ילדים בין יהודי תימן והערבים המושלימים [וה]נוצרים. [...] הנשואים המוקדמים כידוע מעכבות את התפתחות האשה במזרח [כך במקור]. אנו מקוות למצוא עזר וסעד בין כל הנשים בארצות אחרות הנתונות בתוך תנאים הדומים לאלה שהזכרנו כאן.⁷³

כמה עניינים הראויים לברור עולים במכתב. הכותבת מתייחסת לחוק המשפחה העות'מאני כאילו חל על כלל יושבי הארץ, אך ב־1919 הבריטים אימצו אותו במשפט המנדטורי וצמצמו את תחולתו למוסלמים בלבד.⁷⁴ מכל מקום, הגם שהחוק שנחקק בשלהי ימי האימפריה העמיד את גיל הנישואין של נערות על 17 ואת זה של נערים על 18, הוא הותיר על כנה פרצה רחבה (ברוח השריעה) ולפיה קאדי יכול היה לאשר נישואין של ילדה בת תשע (ונער בן 12) אם אפוטרופסה של הנערה לענייני נישואין (לרוב אביה) הסכים לכך ואם הגיעה

ובשלות מינית ראו גם, ברנשטיין, נשים בשוליים, עמ' 239-240; רזי, ילדי ההפקר, עמ' 234-271.
 72 'A Glimpse of Egypt and a Journey through Palestine: An Interview with Mrs. Henry Fawcett, LL.D', *Jus Suffragii*, Vol. 15, No. 9 (June 2021), pp. 129-131
 73 התאחדות נשים עבריות לשווי זכויות בארץ ישראל, 'תזכיר על הקונגרס ברומא', 1923 (חסר תאריך מדויק), אצ"מ, תיק J 75/3. על מעמדן של נשים ממוצא תימני ביישוב ראו, בת־שבע מרגלית־שטרן, "חברות למופת": יוצאות תימן בין מגדר, מעמד ועדה בתנועת העבודה (1920-1945), 'קתדרה, חוב' 118 (תשס"ו) (להלן: מרגלית־שטרן, חברות למופת), עמ' 115-144.
 74 Robert H. Eisenman, *Islamic Law in Mandate Palestine and Modern Israel: A Study of the Survival and Repeal of Ottoman Legislative Reform Israel*, Ann Arbor, MI 1977, p. 50; אגמון, יש שופטים בירושלים, עמ' 127.

לבגרות מינית.⁷⁵ משום שממילא ההורים היו אלה שהסדירו את הנישואין, למעשה נותרה בעינה האפשרות להשיא ילדים. ליהודים הודיעה הרבנות שאינה מתירה נישואין של ילדות לפני גיל 16, אך היו מקרים שבהם התאפשרו נישואין בגיל צעיר מזה.⁷⁶ עניין אחר העולה בטקסט נוגע למי שזקוקות לסיוע, נשים מזרחיות (תימניות בעיקר) וערביות, ולאופן הצגתן כתמונת ראי לקהילת יוצאי אירופה שהתנהלותה ראויה. הנשים האירופיות ביקשו לייצג את עניינן של כלל הנשים ובה בעת להציג עצמן כבנותיה של קהילה נאורה, המבקשת להביא מזור לנשים הסובלות במזרח.⁷⁷ בקונגרס רומא של חברות IWSA, באותה שנה נתקבלה הצעת החלטה ברוחה של פנייה זו:

קונגרס זה רואה בנישואי ילדים את אחד מהמכשולים הגדולים העומדים בפני התפתחותן הגופנית והשכלית של נשים בארצות שבהן רווחת תופעה זו. לאור העובדה שחבר הלאומים נושא באחריות לארצות שנמצאת תחת מנדט מטעמו, קונגרס זה פונה לוועדת המנדטים של חבר הלאומים בבקשה לשקול את שאלת נישואי הילדים תוך זיקה מיוחדת לגיל ההסכמה, שלדעת הקונגרס צריך להיקבע לגיל 16 שנה ומוטב לגיל 18 שנה.⁷⁸

ההחלטה התקבלה פה אחד ובעקבותיה נערך דיון בחבר הלאומים ומחקר על גיל הנישואין של ילדות ב-55 הטריטוריות שבפיקוחו.⁷⁹ בקיץ אותה שנה דווח בהארץ כי 'ד"ר רוזה וולט-שטראוס נקבע ריאיון עם גב' אנה בוג'וויקסל (Bugge-Wicksell), חברת ועדת המנדטים, 'אחד מעמודי התווך של התאחדות נשים הביין לאומית לשווי זכויות', כדי שתציג לפניו 'תמונה ברורה מן המצב החוקי של האשה העבריה בארץ'.⁸⁰

75 שלמה רב גויטיין, *המשפט המוסלמי במדינת ישראל*, ירושלים 1957, עמ' 215-216; Aharon Layis, *Women and Islamic Law in a Non-Muslim State: A Study Based on Decisions of the Sharia Courts in Israel*, New York and Jerusalem 1975, p. 17

76 מכתב הנשיאים הרבנים הראשיים, אברהם יצחק הכהן קוק ויצחק מאיר, להוד מעלתו הנציב העליון לא"י, 18.7.1932, א"מ, מ-273/15; לחובסקי, *שפחות, כלות ופועלות*, עמ' 387; רזי, *ילדי ההפקר*, עמ' 253; Assaf Likhovski, *Law and Identity in Mandate Palestine*, Chapel Hill, NC 2006, p. 130

77 ראו, איזונסטרט, *התאחדות נשים עבריות*, עמ' 80-81. ראו גם, מרגלית שטרן, *חברות למופת*; Marie Sandell, *The Rise of Women's Transnational Activism: Identity and Sisterhood Between the World Wars*, London 2015, p. 74

78 החקיקה בעניין גיל ההסכמה ברחבי האימפריה הבריטית, Ishita Pande, 'Vernacularizing Justice: Age of Consent and a Legal History of the British Empire', *Law and History Review*, 38, 1 (2020), pp. 267-279 (להלן: פנדה, צדק ורנולרי).

79 'Resolutions Adopted at the Rome Congress', IX. - Child Marriage', *Jus Suffragii*, Vol. 17, No. 9 (July 1923), pp. 151-152

79 'Memorandum in Re Child Marriage', 6.7.1934, ארכיון רת'בון בספריית סידני ג'ונס באוניברסיטת ליברפול (להלן: ארכיון רת'בון), XIV 2.5 (35-64)

80 'התאחדות נשים לשווי זכויות בא"י', הארץ, 8.8.1926

ב־1928 שבה ופנתה ההתאחדות במזכר ארוך למזכיר הראשי של ממשלת המנדט בעקבות פגישה שערכו נציגותיה עם היועץ המשפטי של הממשלה. האירוע שהביא לפנייה היה לדברי ההתאחדות 'מכירתה של ילדה בת 10 ככלה', מבלי שהייתה אפשרות חוקית לביטול הנישואין. במזכר ששלחה ההתאחדות היא תבעה להתאים את גיל הנישואין לגיל ההסכמה, שעמד על 16.⁸¹

ביוני 1929 פנה IWSA אל ועדת המנדטים, לאחר שבקונגרס השנתי של הארגון שנערך בברלין התקבלה שוב החלטה בעניין גיל הנישואין. ההחלטה גרסה שגיל הנישואין המינימלי לגברים צריך לעמוד על 18 ואילו גיל הנישואין המינימלי לנשים על 16. הארגון ביקש מועדת המנדטים להביא בחשבון החלטה זו שהתקבלה בידי נציגות של ארבעים מדינות, בקביעת המלצותיו לשטחי המנדט שבאחריותו. תגובתה של ועדת המנדטים הייתה זהירה; היא ביקשה להימנע מלעסוק בעניין כה 'עדין'.⁸² למרות זאת נושא נישואי הילדים שב ועלה בוועדת המנדטים של חבר הלאומים ב־1931 וב־1932 וזו ביקשה מממשלת המנדט לדווח על המצב.⁸³ בשנים אלה התגוררה וולט־שטראוס בז'נבה ופעלה שם לקידום זכויות הנשים בארץ ישראל באמצעות חבר הלאומים.⁸⁴

ב־1930 שבה ההתאחדות ופנתה לממשלת ארץ ישראל והדגישה לפניה כי בחלקים אחרים באימפריה כבר שונה החוק. ההתאחדות הציגה לדוגמה את חקיקת חוק סרדה (Child Marriage Restraint Act - Sarda Act) בהודו ואת שינוי החוק במצרים. נציגותיה ציינו כי אינן 'רואות כל סבה בזה שההורים בארץ ישראל תחת ממשלה נאורה, יהיו רשאים להמשיך מנהג כה מגונה כנישואי ילדים. עובדה היא כי בהודו מצאה הממשלה לנכון לקים חק בדבר נישואי ילדים למרות הדבר שרב התושבים אינו די מבגר עדין להעריך את חשיבותו ונחיצותו. [...] אנו סוברות כי בהתחשב עם התקדמות תושבי א"י בשנים האחרונות הגיעה השעה לקים חקה כזו'.⁸⁵ התשובה שנתקבלה מאת אדווין סמואל, (ממלא מקום) מזכיר ממשלת המנדט, הייתה שאומנם הנציב העליון מעוניין בצמצום העוולות הכרוכות בנישואי ילדים, אך הוא לא מצא שחקיקה היא אמצעי אפשרי בשלב זה.⁸⁶

81 מכתב The Chief Secretary, Government ל־Palestine Jewish Women Equal Rights Association, Offices 24.6.1928, א"מ, מ-273/15.

82 מכתב Emilie Gourd, Secretary of the International Alliance of Women for Suffrage and Equal Citizenship ל־The Chairman of the Mandates Commission, 25.6.1929, ארכיון חבר הלאומים, ג'נבה (להלן: אח"ל), Mandates General, 12917/758, GA-; Extrait du proces verbal de la vingt neuvieme séance de la commission permanente des mandats, 221 'עמ' C.305.M.105.1929.VI.

83 לחובסקי, שפחות, כלות ופועלות, עמ' 389.

84 מכתב Miss Rathbone ל־Rosa Welt-Straus, 24.6.1933, ארכיון רת'בון, XIV 2.5 (1-34).

85 מכתב The Chief Secretary, Government ל־Palestine Jewish Women Equal Rights Association, Offices, Jerusalem, 6.3.1930, א"מ, מ-273/15.

86 מכתב Edwin Samuel, Acting Chief Secretary, 19.3.1930, שם, מ-273/15.

ההקשר האימפריאלי בולט במכתבן של נשות ההתאחדות.⁸⁷ ב-1927 הועלה גיל הנישואין בעבר הירדן ל-16, וב-1929 הועלה גיל הנישואין בבריטניה גופא ל-16 שנה (מ-12 לבנות ו-14 לבנים). גם שינויים שהתרחשו באזור הפכו כלי במאבקה של ההתאחדות: במצרים התחולל מאבק דומה והחוק שקבע את גיל הנישואין לבנות ל-16 (ולבנים ל-18) נחקק ב-1923.⁸⁸ גם באיראן השתנה המצב החוקי.⁸⁹ לפי תיאורו של לחובסקי ארץ ישראל נותרה מפגרת מאחור בשעה שהחיקה במרחב הגיאוגרפי והאימפריאלי השתנתה.⁹⁰

ב-1932 שבה ההתאחדות ופנתה לממשלת המנדט. במזכר ששלחה תוארו מגיעה עם חבר הלאומים, ולאחר מכן הציגה מידע מביך. ההתאחדות טענה שלפני ועדת המנדטים הוצג מצג שווא: נציג הממשלה טען שאין בעיה של נישואי ילדים בארץ ישראל, אך ההתאחדות החזיקה במכתב התשובה של המזכיר (שנוכר לעיל) ובו הודה אדווין סמואל (בתפקידו כממלא מקום המזכיר הראשי) בקיומו של הנוהג בארץ ישראל ובעוולות הכרוכות בו. עוד נטען בפנייתה של ההתאחדות שבעוד ממשלת ארץ ישראל עסוקה בחקיקת חוקים שנועדו להגן על ילדים עובדים, אין כלל חוקים המגינים על ילדות שנרכשו בכסף כדי לשמש כלות (גם לגברים מבוגרים מהן בשנים רבות). בין נוהג זה ובין עבדות, ציינו, אין כל הברל. נוסח המזכר הזה אסרטיבי מאלה שקדמו לו. הסיבות לכך עשויות להיות הזעם שוודאי התעורר בנשות ההתאחדות לנוכח מה שתפסו כהתנהלות בלתי הגונה מצד ממשלת המנדט, העובדה שמאבקן נשא אופי בין-לאומי שגובה בידי חבר הלאומים וכן העובדה שנציגות של קבוצת הרוכ, קרי נשים פלסטיניות, היו גם הן שותפות למאבק. נראה שהן חשו ביטחון גובר ביכולתן להפעיל מנופי לחץ על השלטון.⁹¹ ההתאחדות ביקשה ואף קיבלה הזדמנות לשטוח את עמדותיה לפני הנציב העליון, וד"ר רוזה וולט-שטראוס הרגישה לפניו את החשיבות המיוחדת שיש להגבלת גיל הנישואין בארץ, מפני שבארץ, בניגוד להודו, טענה,

87 ראו לדוגמה, Assaf Likhovski, 'Colonialism, Nationalism and Legal Education: The Case of Mandatory Palestine', in: Ron Harris Alexandre Kedar, Pnina Lahav and Assaf Likhovski (eds.), *The History of Law in a Multicultural Society: Israel 1917-1967*, Dartmouth 2002, pp. 75-93

88 Hanan Kholoussy, 'The Nationalization of Marriage in Monarchical Egypt', in: Arthur Goldschmidt, Amy J. Johnson and Barak A. Salmoni (eds.), *Re-envisioning Egypt 1919-1952*, Cairo and New York 2005, p. 321; Heidi Morrison, גם, *Childhood and Colonial Modernity in Egypt*, London 2015, pp. 115-116

89 Camron Michael Amin, *The Making of the Modern Iranian Woman: Gender, State Policy and Popular Culture, 1865-1946*, Gainseville, FL 2002, pp. 129-132; Firoozeh Kashani-Sabet, *Conceiving Citizens: Women and the Politics of Motherhood in Iran*, Oxford and New York 2011, pp. 68, 70

90 לחובסקי, *שפחות, כלות ופועלות*, עמ' 389.

91 מכתב התאחדות נשים עבריות לשווי זכויות בארץ ישראל למזכיר הראשי, 9.5.1932, א"מ, מ-273/15. ראו גם פליישמן, *האומה והנשים 'החדשות'*, עמ' 180. לא מצאתי מחקר המרחיב על חלקן של נשים פלסטיניות במאבק זה; נושא זה ראוי למחקר נוסף.

הנישואים ממומשים מייד בעקבות הקידושין. הנציב ביטא חשש מ'התקדמות מהירה מדי הרחק לפני דעת הקהל', אבל הבטיח להתייחס לנושא.⁹²

לאחר הפגישה ובעקבות התייעצות עם שר המושבות, שלח הנציב מכתב למנהיגי הקהילות הדתיות ובו הודיע להם שהממשלה שוקלת לקבוע גיל מינימום לנישואין (כלי לציין מהו) וביקש את תגובתם. תשובותיהם של ראשי הקהילות הדתיות נבדלו זו מזו. הפטריארך הלטיני השיב שגיל הנישואין בכנסייתו הוא 14 לנערות ו-16 לנערים וכי הגבלת גיל הנישואין היא צעד ראוי שישים קץ ל'מקרים מגעילים מאוד' (very disgusting cases).⁹³ ראשי כנסיות אחרים שהשיבו לפנייה, הציגו את הסתייגותם מן הנוהג והדגישו שאינם מתירים לנערות מתחת לגיל 14 או 16 להינשא.⁹⁴ הפטריארך של הכנסייה היוונית האורתודוקסית השיב שאומנם גיל המינימום לבנות הוא 12 ולבנים 14, אך הסינוד העליון מתחשב בעובדה שמסיבות היגייניות עדיף להשיא בנות מעל גיל 16 ובנים מעל גיל 18.⁹⁵ מכלל התשובות, אלה של אגודת ישראל החרדית ושל המועצה המוסלמית העליונה היו המסויגות ביותר וביקשו באופן מפורש ואף בוטה להגן על מעמדם של בתי הדין הדתיים. לדעת גדולי התורה ראוי לא לקבוע את גיל הנישואין ללמעלה מ-15 לבנות וללמעלה מ-17 לבנים; מותר יהיה לבתי דין של כל עדה להשיא מפעם לפעם במקרים יוצאים מן הכלל גם מתחת לגיל זה; ובמקרה שזוג יינשא בלא רשותו של בית הדין של עדתם, הנישואין יהיו תקפים ועל הזוג יוטל רק קנס כספי.⁹⁶ המועצה המוסלמית העליונה התמהמהה במשלוח התשובה ולאחר זמן השיבה כי בבתי המשפט השרעיים נאכף חוק המשפחה העות'מאני שאומץ בידי הבריטים לאחר הכיבוש. עוד נטען שהחוק השרעי די בו כדי למנוע נישואי ילדים אם הוא נאכף כראוי (כאשר המבחן הקובע מבחינת משפט זה היא הבגרות המינית). שינויי חקיקה, אם יימצאו נחוצים, צריכים לעלות בקנה אחד עם חוקי השריעה ומי שיכול לחוקקם הוא רק גוף מוסלמי שהדבר בסמכותו, קרי המועצה המוסלמית העליונה. עם זאת, כדי להניח את דעת השלטונות קבעה המועצה כמה תקנות שאמורות היו לסייע לאכיפת החוק הקיים וביקשה לפרסמן בעיתון הרשמי כדי שיקבלו תוקף של חוק. בתקנות אלה

92 'Note of interview granted by his Excellency to the Palestine Jewish Women Association' 16.6.1932, א"מ, מ-273/15.

93 מכתב הפטריארך הלטיני אל הנציב העליון, 11.7.1932, שם.

94 מכתב The Bishop of the Coptic Church Jerusalem ל-The High Commissioner, 14.7.1932, שם; מכתב The Armenian Patriarch of Jerusalem ל-The High Commissioner, 16.7.1932, שם; מכתב The Patriarchate of the Syrian Orthodox Church ל-The High Commissioner, 11.7.1932, שם. יוצאת דופן היא הכנסייה האנגליקנית שקבעה את גיל 16 כגיל המינימום ודרשה את אישור ההורים מתחת לגיל 21. ראו, מכתב The Bishop in Jerusalem Church ל-The High Commissioner, 16.2.1933, שם.

95 מכתב The office of the Greek Orthodox Patriarchate ל-The High Commissioner, 25.7.1932, שם.

96 מכתב Moshe Gliekman Porush, for Central Agudath Israel ל-The High Commissioner, 4.8.1932, שם.

מקופלת למעשה ההוראה שהחוק הקיים לא נאכף.⁹⁷ קשה לאתר בתשובות של העדות הדתיות תגובה אחידה, ולפחות מקצת מראשי הכנסיות ראו בעצמם ובקהל מרעיתם חלק מהעולם הנוצרי הנאור המסתייג מן ההתנהלות המסורתית של מוסלמים במזרח. בסיכום שהוכן בידי האדמיניסטרציה המנדטורית ושנועד לסייע לקבלת החלטה בעניין חקיקה ראשית של ממשלת המנדט הובהר שבעוד העדות השונות יסיכנו עם חקיקה של ממשלת המנדט, הרוב המוסלמי עתיד להתנגד לחקיקה אזרחית.⁹⁸ דיווחה של מרגרט ניקסון, המפקחת על הרווחה, לממשלה על עבודת השטח שלה בנפת חברון, עלה בקנה אחד עם המידע שהובא במכתביהם של מקצת המשיבים שהסתייגו מן הנוהג. ניקסון תיארה בשפה יבשה את מצוקותיהן של ילדות בנפה זו שהושאו בגיל רך ונקשרו בחבלים כדי שלא יברחו. היא תיארה לפני בכירי הממשל את סבלן של ילדות שברחו מבעליהן אל תחנת המשטרה ואת המכות והחבורות שנמצאו על גופה של ילדה בת עשר ואת העובדה שאחת הילדות ניסתה להתאבד. כמחצית מכלל הנישאות בנפה זו בשנה, כך העריכה, הן מתחת לגיל 12. נציגי מערכת הבריאות בנפה תמכו בעדותה. בדבריה אישרה שהחוק הקיים – קרי חוק המשפחה העות'מאני – הוא אות מתה בנפה זו ובכפרים רבים אחרים בארץ ישראל.⁹⁹ הממונה על המפקד (Superintendent of Census) נקט עמדה הפוכה מזו של ניקסון. אף שהורה במפורש שלא נכללה במפקד שאלה מפורשת על גיל הנישואין ושאין רישום נישואין מסודר בארץ ישראל, בחר להציג את נישואי הילדים בארץ ישראל כבעיה זניחה מבחינה מספרית של אוכלוסייה שולית (כפריים בדרום ארץ ישראל). בעקבות לחובסקי אף אני נוטה להעריך שהנתונים שהביא אינם אמינים.¹⁰⁰ עם זאת הוא הודה שאין מידע על המתרחש בקרב הברואים. אפשר להניח שרוב מקרי הנישואין אצלם הם נישואי ילדים. עוד טען (אף שלא הייתה לו כל נגיעה בנושא) שכנות בארץ ישראל מגיעות לבשלות מינית לפני נשים אירופיות וכי כאשר הן מגיעות לבגרות יש להן כבר ידע מיני עשיר.¹⁰¹ המזכר שכתב הטיל ספק ברוב טענותיה של ניקסון ושל עמיתיה ממחלקת הבריאות. הוא העריך (בלא כל סימוכין) שמדובר בנישואין של ילדות בראשית התבגרותן המינית.¹⁰²

97 מכתב The Supreme Moslem Council ל-The High Commissionaire, 20.7.1932, שם; מכתב Mohd Amin, President, the Supreme Moslem Council ל-The High Commissionaire, 25.9.1932, שם.
 98 'Note', [חסר תאריך], שם.
 99 מרגרט ניקסון (Margaret Nixon), מפקחת הרווחה הממשלתית, 'Child Marriage in Palestine', 12.2.1933, שם. ראו גם, Annelies Moors, *Women, Property and Islam: Palestinian Experience, 1920-1990*, Cambridge 1995, pp. 21-22.
 100 לחובסקי, *שפחות, כלות ופועלות*, עמ' 388.
 101 סביר להניח שהממונה החזיק בתפיסת עולם שנשענה על ההנחה שילדות ממעמד נמוך (ברואיות במקרה זה) מפותחות בהרבה מילדות לבנות מן המעמד הבינוני. ראו, למניאמי, *ילדות מפותחות*, עמ' 242.
 102 מכתב Superintendent of Census ל-The Chief Secretary, 30.10.1932, א"מ, מ-273/15; ראו, Superintendent of Census, 'Memorandum', 20.2.1933, שם.

השאלה שעמדה במוקד תגובתו של הממונה על המפקד הייתה: למה קוראת מרגרט ניקסון נישואי ילדים? מדבריו השתמע שהבגרות המינית מכשירה את הנישואין או לפחות הופכת את הבעיה חריפה פחות. הוא הבחין בין נישואים מוקדמים ובין נישואי ילדים (כלומר נישואי בוסר). לכאורה המליץ להעמיד את גיל הנישואין על 15, אך בה בעת העריך שאי אפשר יהיה לאכוף את החוק בקרב הברואים וכי בהחלט ייתכן שהנשים הברואיות עצמן יתנגדו לשינוי במנהג. עוד טען שהעלאת גיל הנישואין תביא לעלייה במקרי הרצח על רקע 'כבוד המשפחה'.¹⁰³ לבסוף, מדבריו השתמע שמוטב יהיה שלא להתערב בסוגיה זו כלל.¹⁰⁴ אף שניקסון האירה במיוחד מקרים של נישואי בוסר ולמרות העובדה שתגובתה של המועצה המוסלמית העליונה מוכיחה לכאורה את קיומה של הבעיה, העובדה שהיא ומכלול ארגוני הנשים ביקשו לקבוע את גיל 16 כגיל הנישואין מעידה שלא רק מבחן הבגרות המינית היה חשוב בעיניהן, אלא בשלותה הנפשית של הנערה. אך למרות הכרתן הברורה בבגרות נפשית כתנאי לאימהות ראויה, השיח היה ממוקד בגופן של הילדות.¹⁰⁵

חברת הפרלמנט אלינור רת'בון מתגייסת למאבק

למערכה גויסה גם חברת הפרלמנט העצמאית אלינור רת'בון. היא החלה לסייע למאבק בזירה הארץ-ישראלית לאחר שהייתה מעורבת במאבק לחקיקת החוק להגבלת נישואי ילדים בהודו. בעוד התערבותה בהודו לא נתקבלה בעין יפה על ידי פמיניסטיות הודיות, בפלשתינה היא קשרה קשרי ידידות אמיצים עם נשים יהודיות, הפכה לתומכת מובהקת של התנועה הציונית ואף ביקרה בארץ בשנת 1934.¹⁰⁶ רת'בון הייתה אף היא חלק מהרשת של IWSA ויחד עם ארגוני נשים מקומיים כבריטניה הייתה מעורבת במאבק לקידום זכויות הנשים בפלשתינה.¹⁰⁷ בארכיון שהותירה אחריה אפשר לגלות עד כמה הדוק היה הקשר שלה עם וולט-שטראוס ומרג'רי קורבט-אשבי שעמדה אז בראש IWSA, ועד כמה אפקטיביים היו רשת הנשים וארגוני הנשים שפעלו במשותף למען המטרה.¹⁰⁸ בנייה של

103 Manar Hassan, 'The Politics of Honor: Patriarchy, the State and the Murder of Women in the Name of Family Honor', *Journal of Israeli History*, Vol. 21, No. 1-2 (2002), p. 9-10

104 Superintendent of Census, 'Memorandum', 20.2.1933, א"מ, מ"מ, 273/15.

105 'Memorandum in Re Child Marriage', 6.7.1934, ארכיון רתבון, (35-64) 2.5 XIV. בזמור הראתה וולט שטראוס כי רוב הילדות היהודיות והמוסלמיות מגיעות לבגרות מינית בגיל 14 ואין כל ביסוס לטענה שבפלשתינה-א"י הן מתבגרות מוקדם יותר. ראו בהשוואה גם את הדין אצל Hanan Kholoussy, 'Monitoring and Medicalising Male Sexuality in Semi-Colonial Egypt', *Gender & History*, Vol. 22, No. 3 (2010), p. 682

106 Susan Pedersen, *Eleanor Rathbone and the Politics of Conscience*, New Haven & London (להלן: פדרסן, אלינור רתבון). 2004, pp. 242-243, 261-263

107 מכתב ל-Miss Rathbone ל-St. Joan's Social & Political Alliance, 14.2.1933, ארכיון רת'בון, XIV (1-34) 2.5; מכתב ל-Mrs. Corbett-Ashby, 15.2.1933, שם; מכתב ל-Miss Rathbone ל-the Secretary of State for the Colonies, 14.2.1933, שם; מכתב ל-Sir Philip Cunliffe-Lister, 15.2.1933, שם.

108 מכתב ל-Mrs. Corbett-Ashby, 15.2.1933, שם; מכתב ל-Mrs. Corbett-Ashby, 21.2.1933, שם.

קואליציות טרנס-לאומיות של נשים הייתה אסטרטגיה גם במאבקים אחרים כמו, למשל, במאבק על זכות ההצבעה.¹⁰⁹

לאחר התגייסותה של רת'בון למאבק לקידום זכות ההצבעה של נשים ברשויות המקומיות בפלשתינה, פנתה אליה רוזה וולט-שטראוס ביוני 1933 וביקשה את התערבותה גם בעניין הגבלת גיל הנישואין בחוק, בעקבות פרסום טיוטת סעיף 182 של פקודת החוק הפלילי בעיתון הרשמי בראשית אותו החודש. בטיוטה נאסרו נישואין של בנות שטרם מלאו להן 13 שנה. בנות 13-17 נזקקו להסכמת הוריהן או האפוטרופוס שלהן כדי להינשא. במכתבה של וולט-שטראוס לרת'בון היו נתונים על גיל הבגרות המינית של בנות פלסטיניות ויהודיות בפלשתינה וטיטת החוק:

אנו מאוכזבות מהאפשרות, ובמידה שלא תינקט פעולה, [מן] הייתכנות שתוצג כאן הצעת חוק בעניין נישואי ילדים גרועה מכל חקיקה שהתקבלה באחרונה בכל ארץ אחרת. עצם הצעתו של חוק כזה מהווה סטירת לחי לציוויליזציה ועלבון למה שפרסמה בהרחבה הממשלה עצמה על אודות ההתקדמות שהשיגה האוכלוסייה שבאחריותה. אנו מתנגדות בתקיפות להורדת דרגתה של האוכלוסייה לרמתן של האוכלוסיות המפגרות ביותר. [...] גיל ההסכמה בפלשתינה הוא 16 שנים [...] אני מפצירה כך להביא את הצעת החוק לידיעת הפרלמנט ואנו מצפות באמון רב לעזרתך.¹¹⁰

רת'בון התגייסה מייד ופנתה למשרד המושבות בדרישה לספק לה מידע על גיל הנישואין ועל גיל ההסכמה בכל השטחים שבשליטת האימפריה. במכתב לוולט-שטראוס, היא שיתפה אותה בעובדות חסויות וביקשה שלא תחלוק אותן עם איש. היא אף העידה על הקושי שהיא חווה לנוכח ההתנגדות של משרד המושבות לכל התערבות בחיי היום-יום של האוכלוסייה, מחשש שתעורר התנגדות.¹¹¹ רת'בון שאלה את שר המושבות בפרלמנט מדוע לא יקים ועדת מומחים לבחינת הנושא שתכלול נציגים של מערכת הבריאות וארגוני נשים, עוד לפני קביעת הגיל בחקיקה.¹¹² את מסע הלחצים של רת'בון בפרלמנט הבריטי התקשה משרד המושבות להדוף, אך הוויכוח על גיל המינימום לנישואין נמשך.¹¹³

109 מרגלית שילה, **המאבק על הקול: נשות היישוב וזכות הבחירה 1917-1926**, ירושלים 2013, עמ' 285-255.

110 מכתב Rosa Welt-Straus ל-Miss Rathbone, 24.6.1933, **ארכיון רת'בון**, XIV 2.5 (1-34).

111 מכתב MP Rathbone ל-Rosa Welt-Straus, 24.6.1933, שם; מכתב Miss Rathbone ל-The Secretary of State for the Colonies, 29.6.1933, 12.7.1933, שם.

112 מכתב Eleanor Rathbone ל-Miss White, 11.7.1933, שם; מכתב Miss Rathbone ל-The Secretary of State for the Colonies, 11.7.1933, שם; 'Extract from Official Report of 12th July, 1933' מצורף למכתב P. Cunliffe-Lister, Secretary of State for the Colonies, ל-The High Commissioner, 24.7.1933, A.G Wauchope מ-273/15.

113 מכתב Philipp Cunliffe-Lister, Secretary of State for the Colonies, ל-Arthur G. Wauchope, High

ביולי 1933 כתבה וולט־שטראוס לרת'בון מז'נבה, שטיוטת החוק של ממשלת פלשתינה הובאה לידיעתה של ולנטין דנוויג (Dannevig), חברת ועדת המנדטים שהחליפה את אנה בוג'ויקסל כאישה היחידה בוועדה ב־27 ביוני 1933. ביקורה המתוכנן של רת'בון בארץ נדון אף הוא במכתב בנימה חמה וידידותית.¹¹⁴ ביוני 1933 שבה ודנה ועדת המנדטים בסוגיית התקדמות החקיקה בעניין גיל הנישואין וביקשה דיווח מממשלת פלשתינה.¹¹⁵ בינואר 1934 קיבלה רת'בון את תוצאות המשאל על גיל הנישואין וגיל ההסכמה ברחבי האימפריה ממשדר המושבות. מן המידע עלה שבחלק ניכר מן השטחים שבשליטתה, גיל הנישואין היה כפוף לחוק הנוהג בבריטניה (לפני שינוי החקיקה ב־1929), היינו 14 לבנים ו־12 לבנות. ובטריטוריות רבות נע גיל ההסכמה בין 12 ל־16. שינויי החקיקה בהודו ובעבר הירדן בלטו בחריגותם.¹¹⁶ במענה ביקשה רת'בון ממשדר המושבות שייבדק גם גיל הנישואין בארצות סמוכות לארץ ישראל שאינן בשליטה ישירה של בריטניה, כמו מצרים או תורכיה. היא הניחה שמידע זה יסייע בקידום התביעה להעלאת גיל הנישואין.¹¹⁷ בפברואר 1934 קיבלה הודעה ממשדר המושבות שטרם התקבלה החלטה בעניין גיל המינימום לנישואין בפלשתינה מפני שהנציב ארתור ווקופ טרם נתן דעתו לעניין.¹¹⁸

ההתאחדות שבה ופנתה במזכר חריף לנציב העליון ב־6 ביולי 1934, בעקבות פרסומו של דו"ח ממשלת המנדט לוועדת המנדטים. בדו"ח הודיעה ממשלת המנדט שהחליטה להעמיד את גיל הנישואין המינימלי לבנות על 14. עוד מסרה הממשלה לוועדה כי כלל העדות הדתיות שנשאלו בעניין זה הסכימו לכך בלי יוצא מן הכלל וכי השינוי יוטמע באמצעות פקודת החוק הפלילי שנמצאת בדיונים וצפויה להיחקק במהלך 1934.¹¹⁹ ההתאחדות חזרה והדגישה את תביעתה לקבוע את גיל הנישואין ל־16 וטענה שהאוכלוסייה הארץ־ישראלית עלתה והתקדמה. עוד הוסבר במזכר שלמעשה כבר חלה התקדמות במעשה החקיקה, שכן בתיקון לחוק הפלילי שפורסם ברשומות בדצמבר 1926 נקבע גיל ההסכמה ל־16 וגם החקיקה שהגבילה עבודת ילדים קבעה את גיל 16 כגיל שבו מסתיימת הילדות. אלה שגילים היה נמוך מ־16 כונו בחוקים הללו 'ילדים'. במזכר נטען עוד כי הצעה של הממשלה להעמיד

The P. Cunliffe-Lister, 28.6.1933, שם, CO 733/245; מכתב P. Cunliffe-Lister ל־The High Commissionaire, 6.7.1933, שם; 'Extract from Official Report of 12th July, 1933' מצורף למכתב P. Cunliffe-Lister, Secretary of State for the Colonies ל־The High Commissionaire, 24.7.1933, A.G Wauchope, שם.

114 מכתב Rosa Welt-Straus ל־Miss Eleanor Rathbone, 7.7.1933, ארכיון רת'בון, XIV 2.5 (1-34).

115 'Memorandum in Re Child Marriage', 6.7.1934, שם, XIV 2.5 (35-64).

116 מכתב Mr. Lee ל־Miss Rathbone, 25.1.1934, שם.

117 מכתב Eleanor Rathbone ל־Mr. Lee, 16.2.1934, שם.

118 מכתב Mr. Lee ל־Miss Rathbone, 26.2.1934, שם.

119 *Report by His Majesty's Government in the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland to the Council of the League of Nations on the Administration of Palestine and Trans-Jordan for the Year 1933*, London 1934, p. 67. אח"ל.

את גיל המינימום לנישואין על 14, חותרת תחת המאמץ להבטיח את ההגנה על ילדותם של ילדים ואף מעודדת נישואי ילדים, שכן קל יהיה לחפצים בכך להצהיר שילדות בנות 13 ואפילו 11 הן למעשה בנות 14 (בארץ, חשוב להסביר, לא נהג רישום מסודר של לידות). במצרים, ארץ מוסלמית כידוע, גיל הנישואין נקבע ל-16 ואילו בתורכיה היה גיל הנישואין לבנות 17. רק בהודו נקבע הגיל ל-14 (ככל הנראה ברמזו לרמתה הירודה של האוכלוסייה) למרות ההתנגדות האלימה של הקהילות הדתיות: 'אם יש היכן שהוא במדינה זו תמיכה בלב שלם בצעד זה אנו הנשים היהודיות מבקשות לתעד ברשומות כי הננו מתנגדות בלב שלם ליוזמה אשר, כפי שמוסכם אוניברסאלית, תסיג לאחור את ההתפתחות המוסרית, האינטלקטואלית והפיסית של האוכלוסייה בארץ זו'.¹²⁰

הנימה הבוטה מעידה על הנחישות שלא לוותר על קביעת גיל מינימום גבוה יותר מחשש שהחקיקה תהא לרועץ למאבק בחזית הפנים-יהודית. מכיוון שהרכבות הודיעה שגיל הנישואין יעמוד על 16, קביעת גיל נמוך מזה בחוק האזרחי עלולה הייתה להעמיד הישג זה בסכנה. ההתאחדות הצביעה על שדה החקיקה כאחת מזירות המאבק החשובות שבאמצעותה מכוונים את ספרת הילדות המוגנת ובה נקבעים גבולותיה, אבל היא הייתה מודעת גם לעובדה שהשדה טומן בחובו גם סכנות.

ב-8 ביולי כתבה וולט-שטראוס לרת'בון והעבירה לעיונה את המזכר. היא ביקשה ממנה לשוב ולהעלות את הנושא לדיון בפרלמנט. רת'בון השיבה לוולט-שטראוס שתנסה לשוחח עם שר המושבות בתוך ימים אחדים.¹²¹ בדרכה לארץ ישראל כתבה רת'בון למשרד המושבות שהיא איננה יודעת אם גיל 14 לנישואין מתאים לתושבי פלשתינה, אך הזכירה את התנגדותן של הנשים היהודיות ותביעתן לקבוע בחוק גיל גבוה מכך. עוד הוסיפה שאם ייקבע גיל המינימום ל-14, חשוב שייקבע בחוק שלא תהיה כל אפשרות לחרוג ממנו, שכן כל פרצה תאפשר השתמטות.¹²² עם זאת התנהל הממשל הבריטי בזהירות עד שנת 1936. מן המסמכים עולה שהאיטיות נגזרה מהתנגדותה של המועצה המוסלמית העליונה. זו התנגדה אומנם לנישואי בוסר, אך התקשתה לאכוף את האיסור ההלכתי (למנוע נישואין של מי שטרם קיבלה מחזור) ובמיוחד גילתה התנגדות לכל כרסום בסמכותה.

לחובסקי ראה בגישתם הזהירה של הבריטים תירוץ או גרירת רגליים.¹²³ פישביין ראתה במדיניות הבריטית ברית לא כתובה בין הבריטים לבתי הדין הדתיים היהודיים

120 ההדגשה במקור. ראו, מכתב The Chief Palestine Jewish Women Equal Rights Association Secretary, הגדון: Memorandum in Re Child Marriage, 6.7.1934, א"מ, מ-273/15. יוסבר כאן כי הואיל ולא היה רישום מסודר של לידות, גיל הבת בעת הנישואין היה קל יחסית לזיוף.

121 מכתב Rosa Welt-Straus ל-Eleanor Rathbone, Ms. Eleanor Rathbone, 8.7.1934, ארכיון רת'בון, (35-64) XIV 2.5; 'Memorandum in Re Child Marriage', 6.7.1934, שם; מכתב Eleanor Rathbone ל-Welt-Straus, 30.7.1934, שם.

122 מכתב Eleanor Rathbone ל-Mr. Williams, 1.9.1934, שם.

123 לחובסקי, שפחות, כלות ופועלות, עמ' 391.

הפטריארכליים.¹²⁴ אך דומה שאפשר לגלות הבנה מסוימת, העומדת בניגוד לרגשי המוסר שלנו כיום, למדיניות הבריטית, שכן המאמץ להכחיד את מילת הנשים בקניה (Kenya), שהוויכוח עליו התנהל בשנים 1929-1930, נתקל בקשיים ועורר רגשות לאומיים באוכלוסייה המקומית ובכלל זאת התנגדות של נשים. מכאן אפשר להבין את חששם של הבריטים (שנרמזו גם בדבריו של הממונה על המפקד) מפני הקמתה של חזית נוספת ומיותרת מבחינתם בפלשתינה.¹²⁵

סיבה נוספת הייתה, באופן פרדוקסלי, התקדים של שינוי החקיקה בהודו. במסמכי המינהל הבריטי הושווה המקרה הארץ-ישראלי למקרה ההודי. השוואה זו גימדה את הבעיות בארץ ישראל והצביעה על מיעוט של נישואי בוסר והולדת ילדים – מה שהביא פקידים אחדים למסקנה שאין כל צורך בחוק. נימוק אחר שעלה בהקשר להשוואה זו גרס שחקיקת חוק סדרה בהודו ב-1929 הביאה לעלייה בהיקף נישואי הילדים, מפני שההודים מיהרו להשיא את ילדיהם טרם היכנס החוק לתוקפו.¹²⁶

בפלשתינה נקבע אומנם לבסוף גיל הנישואין המינימלי ל-15, אך הפקודה כללה סייג שאפשר לבתי הדין של העדות הדתיות השונות להשיא ילדות צעירות יותר אם הוריהן או האפוטרופוס שלהן הסכימו לכך, ואם רופא קבע כי הנישואין לא יזיקו לבריאותן.¹²⁷ לימים כונה הפתרון הזה 'איפכא מסתברא משפטי'.¹²⁸

על כוחן הפוליטי של רשתות נשים: סיכום

בסופו של דבר יש לזקוף את ההישג של הגבלת גיל הנישואין בחוק לפעילותה האינטנסיבית וארוכת השנים של ההתאחדות, למאבק הגלובלי של IWSA ולמעורבותו העקיבה של חבר הלאומים. אומנם המאבק על קביעת גיל מינימום לנישואין בחקיקה היה מאבק פמיניסטי גלובלי, אך הוא לבש פנים אחרות בכל טריטוריה. במקרה של ארץ ישראל המנדטורית היו אלה הקשרים שטווחה רוזה וולט-שטראוס עם נשים בעלות השפעה במקומות הנכונים. הייתה זו ככל הנראה גם הפעולה המשותפת של נשים יהודיות, נוצריות ומוסלמיות במסגרת ה-Social Service Association. כן יש לזקוף את ההצלחה גם לתרומתה החשובה של מרגרט

124 פישביין, מדיניות הקולוניאליזם הבריטי, עמ' 214-218.

125 Susan Pedersen, 'National Bodies, Unspeakable Acts: The Sexual Politics of Colonial Policy-making', *The Journal of Modern History*, Vol. 63, No. 4 (1991), pp. 647-680. על האינטרסים הבריטיים ראו, פישביין, מדיניות הקולוניאליזם הבריטי, עמ' 201-205.

126 מכתב A.W Chick Esq., Assistant Secretary to the Government of India אל The Acting Chief Justice, Secretary 5.7.1933, א"מ, מ-273/15; מכתב ל-The High Commissioner, 9.9.1933 שם.

127 בחוק העות'מאני הוגדר תום הילדות במושגים פיזיולוגיים: פליטת זרע לבנים ווסת לבנות. אך גם הבריטים לא חפים מהשקפה פיזית על הילדות כפי שהדבר משתקף גם בסעיף 156 לפקודת החוק הפלילי (1936).

128 לחובסקי, שפחות, כלות ופועלות, עמ' 392; תהלה מטמון, 'על נשואי ילדות', האשה במדינה, כרך א, חוב' 9 (1949), עמ' 119-120.

ניקסון שסייעה מתוככי הממסד המנדטורי.¹²⁹ דרישתן העקרונית של נשים אלה – שלא נתמלאה – הייתה להעמיד את גיל הנישואין של בנות על 16, כנהוג בכריטיניה.

החוק, יש להודות, היה מחורר ולא אפשר מאבק של ממש בתופעת נישואי הילדות, אלא למצער סימן נורמה תרבותית רצויה. עם זאת, בצד המאמץ השתדלני לעגן את העלאת גיל הנישואין בחקיקה עסקו ארגונים שונים גם בעבודת שטח. ההתאחדות פתחה רשת של לשכות משפטיות שהעניקו סיוע אישי, ונעזרה ברבנות הראשית כדי למנוע נישואי בוסר וכדי לאכוף את גיל המינימום.¹³⁰ ההנהלה הציונית, הסוכנות היהודית והוועד הלאומי היו מעורבים בשאלות של הגנה על זכויות ילדים ובכלל זה גם במניעת נישואי ילדים, ופעלו הן מול ממשלת המנדט הן מול הרבנות הראשית.¹³¹ הדסה וההתאחדות סייעו בהנחלת הנורמות הרצויות בכל הקשור להשכלת בנות ולמניעת נישואין מוקדמים בקהילות של יוצאי תימן.¹³² גם מועצת הפועלות עמלה להנחיל את הנורמות הראויות לעולות.¹³³

בספטמבר 1934 ביקרה רת'בון בפלשתינה עם בת הלוויה שלה אליזבת מקאדם (Macadam) ובמסגרת ביקורה נאמה לפני חברות ההתאחדות. בדבריה הציגה את הנוכחות כחלק מתנועת נשים גלובלית שהחברות בה יוצרת קשר רגשי חזק בין החברות החולקות זיכרונות של מאבקים משותפים, תקוות ושאיפות.¹³⁴ המאבק על זכותן של ילדות לילדות ראויה מדגים את הסולידריות הבינ-לאומית הזאת ואת השותפות המקומית של נשים מעבר למאבק הלאומי. אך בה בעת מאבק זה היה כרוך בפרוייקט לאומי של בניו אומה, וכדומה להודו,¹³⁵ גם בהקשריו אפשר היה לקדם את זכויותיהן של ילדות. המאבק משמש כדוגמה ומופת לסולידריות ובה בעת הוא כרוך בהבחנות אתניות ואוריינטליסטיות, ואפשר אפוא לאתר אצל הנשים המתערכות רגשות של חמלה לצד פטרונות והתנשאות.

מה שאפשר ללמוד מן המאבק על הגבלת גיל הנישואין בחקיקה בתקופת המנדט הוא שבניגוד לעידן הוויקטוריאני, בשנות העשרים של המאה העשרים גם המיניות של נערות

129 לחובסקי, *שפחות, כלות ופועלות*, עמ' 390.

130 מכתב הרבנות הראשית לשרה עזריהו, 17.6.1923 (ג' תמוז ה'תרפ"ג), אי"ט, 15-1/2; שם, מכתב מזכירת התאחדות נשים עבריות לשווי זכויות לרבנות הראשית, 21.12.1923 ("ג טבת ה'תרפ"ג); מכתב רוזה וולט-שטרויס ועדה גלר לרב א"י קוק, 1.9.1930, שם, 15-2/2.

131 לדוגמה, מכתב ה (ככל הנראה הדוויג) גלנר לשרה עזריהו, 30.1.1927, שם, 15-1/3. כן ראו מכתב משה שרתוק להתאחדות נשים לשווי זכויות, 24.7.1932, שם, 15-2/4; בתיק זה התכתבות רבה בנושא.

132 מכתב אחות הילפר להתאחדות נשים עבריות, [חסר תאריך], שם, 15-2/6; שם, מכתב התאחדות נשים עבריות לשווי זכויות לעיתון הארץ, 28.4.1935.

133 עדה מימון, *חמשים שנות תנועת הפועלות בארץ ישראל: 1904-1954*, תל אביב תשי"ח, עמ' 222-221.

134 רת'בון, *2.5 (35-64) XIV*. על הביקור בפלשתינה ראו, פרדסן, שם, עמ' 261-263.

135 Mrinalini Sinha, 'Refashioning Mother India: Feminism and Nationalism in Late-Colonial India', *Feminist Studies*, Vol. 26, No. 3 (1993), pp. 623-644; נאיר, *נשים וחוק בהודו הקולוניאלית*, עמ' 79-80.

בתוך הנישואין עוררה את דאגתם של נשים פמיניסטיות ורפורמטורים מן המעמד הבינוני. במקום התפיסה שהנישואין הם מחוז מוגן הפכה הילדות המוגדרת בחוק למחוז המגונן על גופן ונפשן של ילדות. בעוד בשלהי המאה התשע־עשרה הוסדרה ההתנהגות המינית באמצעות קביעת גיל ההסכמה בקולוניות בידי השליט הקולוניאלי,¹³⁶ אפשר לראות את המאמץ והפעלתנות היוזמת של ארגוני נשים שפעלו להגבלת גיל הנישואין במצרים, בהודו ובפלשתינה אשר נועדו להעניק לנערות חירות רבה יותר. כן חשוב לציין שהמאבק שתואר כאן מצביע על כך שידע נע ברחבי האימפריה לא רק מן המטרופולין אל המושבות, אלא גם בין המושבות ותחומי המנדט ובין עצמם באופן שלא שירת בהכרח את השליט הקולוניאלי.¹³⁷ עוד חשוב להצביע על הממד החתרני שהיה לשיתופי הפעולה בין נשים שפעלו בתוך הממסד האימפריאלי הן כמחוקקות (אלינור רת'בון), הן כפקידות (מרגרט ניקסון) ובין מי שפעלו מחוץ לו כדי לשכנע (ההתאחדות, IWSA) ואף להניע (אנה בוג־ויקסל, ולנטין דנוויג בוועדת המנדטים) את הממסד הקולוניאלי לחוקק חוק שלא חפץ בו. ההתחקות אחר ההיסטוריה של קביעת גיל הנישואין בפקודת החוק הפלילי חשובה לא רק להיסטוריונים של המשפט, שעניינם באופן שבו גובש הקוד הפלילי או בתנועתם של רעיונות ותנועות מעצבי חקיקה ברחבי העולם. היא רלוונטית להיסטוריונים של חיי היום־יום המתחמים אחר מאבקי הכוח של מי שחיו תחת משטר קולוניאלי או מנדטורי, ולהבנת תפקידן ההיסטורי של פעילות חברתיות כסוכנות אקטיביות. היא חשובה לבחינתן של הדרכים הסמויות מן העין שדרכן נשים בונות כוח פוליטי באמצעות רשתות חוצות לאום, מעמד ויבשות. היסטוריה זו רלוונטית במיוחד לבחינת האופנים שבהם נורמות חדשות דוחקות ישנות והקשר הלא־לינארי שבין תפיסות חדשות של ילדות ובין עיצובן של מעשה חקיקה.

136 פנדה, צדק ורנקולרי, עמ' 267.

137 ראו, שם, עמ' 279.